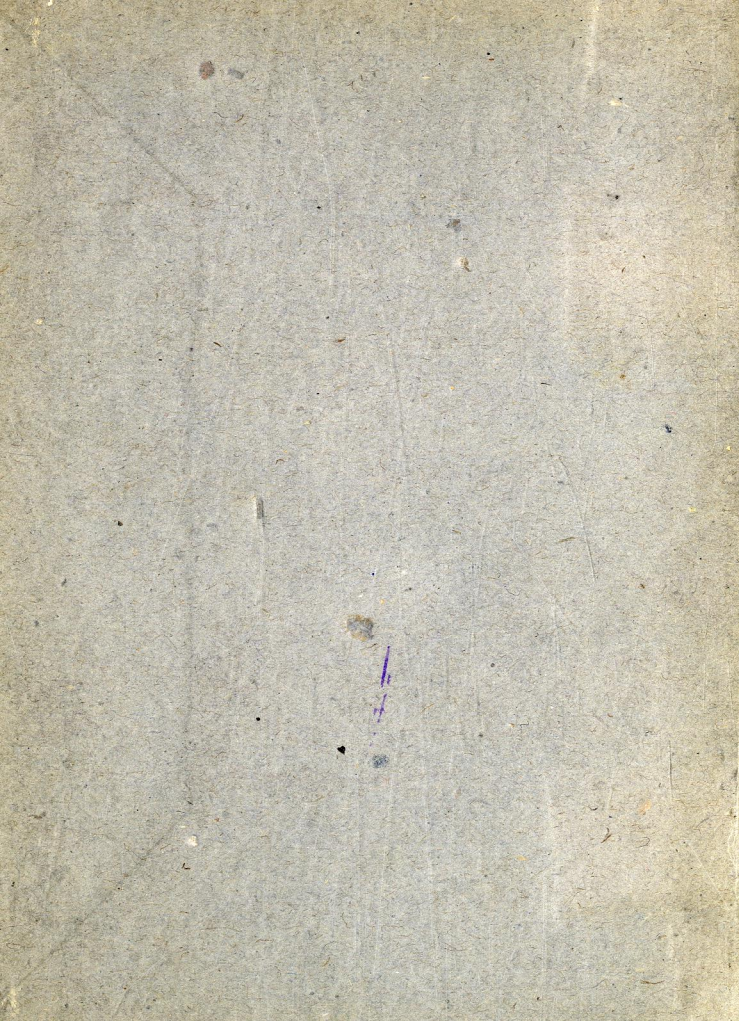

ОСИП ЛЕВИЦЬКИЙ

ГАЛИЦЬКА АРМІЯ
НА
ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ

(СПОМІНИ З ЧАСУ ВІД
ЛИПНЯ ДО ГРУДНЯ 1919)

ВІДЕНЬ, 1921

№ 104

117

~~КУЛЬТ. ПРОСВІТ. МРІНІОН
БІБЛІОТЕКА
№ 117~~

УКРАЇНСЬКІ МЕМУАРИ

КНИГОВИД
"СТУДІОН"
у Львові

№ 104/5

ОСИП ЛЕВИЦЬКИЙ

Львів. Бібліотека
АН УРСР

5327
ГАЛИЦЬКА АРМІЯ
НА
ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ

92(13)
1940
(СПОМИНИ З ЧАСУ ВІД
ЛИПНЯ ДО ГРУДНЯ 1919)

ВІДЕНЬ, 1921

Львів. Бібліотека
АН УРСР

Г 3(24~~331~~)6-314

35(2)712. 242

Всі права застерігається.

Львівська державна
наукова бібліотека

№

3378

З друкарні Г. Енгель і Син, Відень II.

Від Видавництва.

Печатаючи ці спомини Осипа Левицького, сотника Галицької Армії, звертаємо увагу української суспільности на це, що вони являються немов другим боком медалі, вирізьбленої споминами Дра Осипа Назарука п. з. „Рік на Великій Україні.“

Як у споминах п. Назарука головна увага присвячена політичним відносинам і характеристикам, а на військові тільки тут і там кинено одну або другу смугу світла (оскільки це було потрібне для освітлення політичних відносин), — так у цих споминах якраз навпаки: життя й трагедія Українського Війська з Галичини займає головно увагу автора, а на політику він тільки тут і там озирається, як на джерело нещастя, що падають на військо.

З цих споминів українська суспільність вперше довідається про це, як скоро галицьке військо виробленим в Галичині способом праці між народом трафило до душі народньої маси

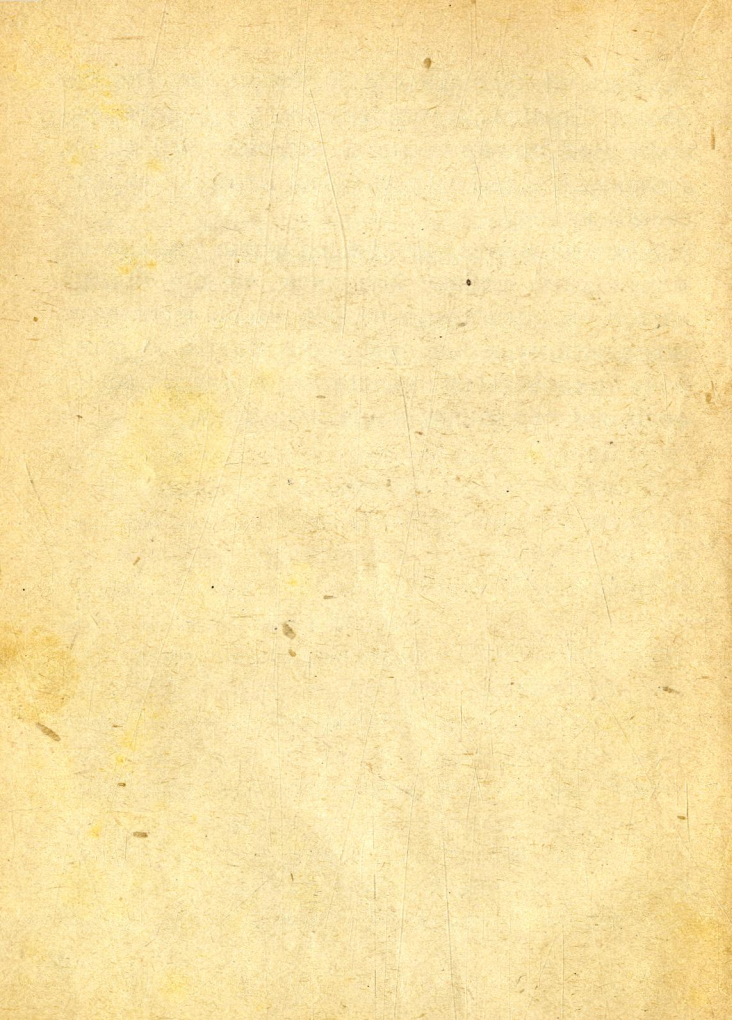
також на Великій Україні. Це дає нам Галичанам не тільки внутрішню сатисфакцію, але й обов'язок іти туди, на землі Великої України, щоби піднести в них національну свідомість — бодай до галицької висоти. З другого знов боку це дає всім Українцям міцні аргументи перед світом на те, що тільки українська влада й українська армія може трівало успокоїти український народ. Ці місця споминів, які представляють довіря народніх мас до галицької армії й влади, повинні наші місії й публіцисти за кордоном як найскорше помістити в чужій пресі з відповідними коментарями й перспективами — та поти їх повторяти чужій публіці на всі лади, аж поки не переконаємо чужу опінію, що це правда, з якої треба витягнути консеквенції в імя трівалого мира Європи.

Таким чином українська суспільність, дякуючи скорій праці галицьких працівників, вже тепер може собі виробити погляд на відносини Великої України і на працю та долю Галичан, яких туди загнала воєнна хуртовина. Ждемо ще тільки докладних і ясних споминів тих Галичан, що видержали ще довше на Великій Україні і навіть перейшли зі зброєю за Дніпро. Спомини їх малиб спеціальний інтерес для

української суспільності й історії, бо Лівобережна Україна (в порівнянні з Правобережною) має розмірно мало місцевостей і діячів, звязаних з національною історією українського народу.

Вся ця мемуарна праця Галичан важна не тільки сама собою. Хто знає, чи ще більша вага її не полягатиме на тім, що вона спонукає може наших наддніпрянських братів зі свого боку і в своїм світлі представити докладно великі події, які переживає наше покоління.

ooo

I.

Як дбало Придніпрянське Правительство про Галицьку Армію.

Ніколи не забуду хвили переходу Галицької Армії на територію Великої України. Відділ, з яким я, як „зліквідований“ начальник Окр. Доповняючої Команди Бережани, їхав (Команда Етапу III. Корпуса), — переходив річку Збруч ранком дня 17. липня 1919 р.

За нами дими та мрака, — перед нами зза горбків підіймалося розкішне, чисте сонце.

Неімовірні верениці обозів, у яких перемішалися всі барви та мабуть і всі роди галицьких доморослих живучих істот від чоловіка до курки, струєю просувалися між горбками. Старі люди, жінки плакали, прощаючися може й на все з рідною землею. Хлопці співали... Вони співали і в радості і в хвилі болю та страждання. Тепер співом заглушити хотіли біль, що гриз серце.

Тужливою мелодією зазвучала десь гармонія і втихла... За нами мрака... За нами і сльози та горювання наших жінок та дітей, — за нами вже бідна та любов'ю багата рідна земля...

Та перед нами сонце і надія...

„На Україну велику . . .“ гомонить пісня. Молодий стрільчик, що іде біля могого возу, так і переливається весь у пісню. Він ні не чує, ні не видить нічого . . .

Мені чомусь захотілося з ним говорити. Як то . . . ? Мені з болю рветься усяка думка — а він розходиться у пісні. Не вжеж не однакова наша доля?

„Щож“, каже, „плакати я не буду. Хай вороги плачуть. Або то стільки світу, що у вікні? Ми на Україні через зиму, а на весну вернемо домів. І знов співати будемо над Збручем. Ну, а тепер: ліпший хорунжий як мертвий генерал. Як не можна там, то зачнено звідси.“

Так ішла Галицька Армія на Україну. Хто з співом, хто з плачем — та всі з одною надією.

Усе, що прийшлося пережити цій армії на Україні за час від переходу за Збруч до її трагічних переживань весною 1920 р., це низка подій, які не сміють в історії пройти безслідно. Хотьби тільки з огляду чисто научного. У цей період змагання за долю українського народу виявлено було стільки праці, терпеливості та посвяти, що через них наше місце в історії визвольної боротьби побіч Сербів, які, що правда, ізза відмінної чим у нас, а сприяючої їм політичної констеляції та і завдяки своєму доцільному політичному прововодови, узискали за свій героїзм і зеднання усього свого народу. Оцінювати наші політичні промахи

я не беруся, хотьби і тому, що на цім ґаху не розу-
міюся, — зрештою я, що брав участь в подіях як
жовнір, не мав змоги основно інформуватися про за-
гальний хід та усі тайники політики. Як що я декуди
і зачіплю яке політичне питання, то тільки індивідуально
та беручи на суддю здоровий, „хлопський“ розум, або
так, як воно представлялося і багатьом таким самим
жовнірам, як я.

Під час переходу Галицької Армії на Україну
(16.—19. VII. 1919) уся територія Правительства Ди-
ректорії УНР. була в області Збруч—Смотрич і дещо
трохи (кількадесят верстов) від Смотрича на схід, а
від Кам'янця Подільського на північ. Вона, що правда,
вистарчала, щоби примістити в собі придніпрянське
військо, та була за мала на приміщення дев'яносто-
тисячної Галицької Армії з усім її матеріалом, заве-
діннями і т. и.

Мимо того, що очевидною була пекуча потреба
довшого відпочинку для умученої Галицької Армії, яка
сім місяців без віддиху стояла на фронті проти Поля-
ків серед тяжких матеріальних умовин, треба було
перш усього думати про це, щоб поширити терітсрію та
зискати в боротьбі з більшевиками область, у якій можнаби
було спокійно привести до ладу армію як духово, так,
що важнійше, і під оглядом одягу та обуви. Бож біль-
ше чим половина Галицької Армії (як стрілецьтво так і

старшини) не мала ні плащів, ні білля, ні обуви, ні конечних для необхідного життя приборів, як пр. коців чи палаток.

Отже розвинулися корпуси з форми похідної в боеву і почали наступ. Та замість поширювати свою область в головному напрямкові на Одесу, щоб створити тут базу осмотрення армії та звязку зі світом, — поведено наступ в напрямі на Київ, — иншими словами, почато лізти в мішок. Мені добре звісно, що провід Галицької Армії (ген. чет. Віктор Курманович, генерал-квартирмейстер Штабу Головного Отамана, ген. чет. Мирон Тарнавський, начальний вожд Галицької Армії, підполковник Долежалъ, начальник Військової Канцелярії Диктатора та полковник Шамапек,*) начальник Штабу Галицької Армії) заступає, опираючися на узаasadнених та льогічних основах, офензиву на Одесу (можливо, що за мало рішучо!); побідила однак воля та наказ Гол. Отамана С. Петлюри.

ЗКиїв не то що загальній справі, а зокрема Галицькій Армії матеріяльно нічого не дав, але духово її зломив.

Замість думати про фанфари, паради та вїзди, — корисніше і доцільніше було тоді придивитися докладно станови стрілецтва, яке обідране, босе та голе, не оцінюючи належно закулісових мотивів в столиці знад Смотрича, з останних сил дерлося на подвиги.

*) Сам мені про це говорив.

Оттак уже під час розпочаття наступу на Київ приходилося і проводови Галицької Армії і самій Галицькій Армії не в однім розчаровуватися. Чисте сонце, що стрічало нас ранком над Збручем, почало затягатися хмаринками, спершу незначними, дрібними, невідрадними...

Як що дійсно існував у Придніпрянського Правительства щирий та незломний намір зберегти за всяку ціну Галицьку Армію, що в дійсності становила і ціле майно народу і цілу запоруку будучности, — то першим ділом та старанням його мало бути матеріальне осмотрення цієї армії та заходи для охорони її перед недугами й зимою. Бо Галицька Армія це не була кількатисячна горстка повстанців, що могли розійтися на „зимівники“ (як що їм було за зимно або не хотілося воювати!) і там у своїй хаті ждати тепла, божого сонічка та охоти помоцюватись,*) — а була це дев'яноститисячна маса, над якої проживленням та заосмотренням треба було трохи головою попрацювати. А вжеж хіба, думаю, ніхто з т. зв. міродайних чинників не міг і припустити, що зі здобуттям Київа скінчиться кампанія ще перед наступленням зими.

Навіть мій стрільчик знад Збруча не уво-

*) Такий загальний характер мала армія придніпрянська... Не хочу цим ніяк підривати її заслуг. Невинні в цім члени армії — а провід та організація.

див себе такою надію. Роздумую над другою можливістю: Придніпрянський Уряд мав добрий і поважний намір супроти Галицької Армії, та не мав сили для переведення наміру. Мимоволі приходить ся запитати: Чи не за велика воно ціна, десятки тисяч трагічно погиблих людей, за те тільки, що „міністерських крісел“ держалися безсильні, не розуміючі свого державного завдання ні ваги хвили, панове? Сильніших на цілій Україні не було?...

Вкінці сходить думка і на третю, відповідаючу найбільше дійсности, можливість: ні доброго наміру, ні сили...

Представлю коротко матеріальні відносини, серед яких опинилася Галицька Армія на Україні та події, які систематично вели цю армію до катастрофи.

При переході Галицької Армії за Збруч зібралос я придніпрянське правительство (президентом ради міністрів був тоді Мартос, він був ще і „міністром“ фінансів) та між иншим порішило видавати з державного скарбу Галицькій Армії по триста міліонів карбованців в місяць на потреби удержання цієї армії та на пристарання потрібного для неї одягу й обуви. Складів та майстерень, звідкиб можна було згадане побирати, розуміється, не було, — значить оставала покищо тільки дорога купна. Здавалося, це рішення було поважне і ним поставлено основу під заосмотрення Галицької Армії, фундамент під її існування.

Розчарування настигло дуже скоро, уже протягом найближчих місяців. В серпні 1919 виплачено Начальній Інтендантурі Галицької Армії ратами тільки стодвайцять, а в вересні вісімдесят мільонів карбованців. Ставало ясним, що матеріальна підмога уряду для Галицької Армії це тільки по кожусі тепле слово . . .

Головний Інтендант Галицької Армії, до якого, розуміється, зверталися всі команди та установи за грошми, був під цю пору певно найбільше нещасливим чоловіком у світі. Він безустанно ходив та їздив до прем'єра — міністра фінансів, вистоював днями по „міністерських“ передпокоях, торгувався з „міністром“, просив, благав, ганьбив, сварився, а вкінці, як усі інші методи заводили, прямо говорив „грубости“. І це вкінці кінців деколи і помагало (*argumentum ad hominem*!) і деколи удалося йому ви торгувати бодай частинку з того, що належалось.

Одиною дійсно реальною основою осмотрення Галицької Армії, яка мабуть нехотючи припала Галицькій Армії з ласки Уряду, було збіже. Призначено іменно для цієї армії частину збору збіжа з поміщицьких ґрунтів з тим, що Галицька Армія власними силами цей збір переведе. Етапні установи армії взяли ся з повним розумінням ваги переведення як найкращого збору до праці. Галицький стрілець відложив кріс, взявся за

серп і показав, що обома однаково вміє робити. Потворено окремі відділи та при допомозі населення зібрано в жнив та замагазиновано около 700.000 пудів усякого зерна, що на весь стан армії мало вистарчити на більше чим вісім місяців. При зборі збіжжя та його складанню поводитися декуди придніпрянські цивільні уряди так, що приходило навіть іноді до неприємних, рукопашних переговорів. Ці панове відносилися до армії та її заходів прямо ворожо та стояли на очевиднім становищі, що Галицька Армія збирає це збіжжя на те, щоб вони мали чим жити та на чім дороблюватися. Противно сільське населення не тільки що з свого боку помагало збирати збіжжя, але ще його й охоронювало перед анетитом цивільних урядів.

Дальшу основу матеріяльного існування Галицької Армії в пору, як остаточно завела господарка правительства, а з нею і його поміч для Галицької Армії, становив цукор.

Галицька Армія зайняла підчас наступу як добичу великі кількості цукру по цукроварнях, як пр. в Барі, Йолтушкові, Гнівані, Красилові, Северинівці і т. д., почасти уже навагонованого та приготовленого більшевиками до вивозу, почасти ще в складах фабрик.

Цей цукор став в очах Придніпрянського Уряду сіллю. Протягом трох місяців (серпень—жовтень 1919)

пускав він в хід усі способи, якими міркував довести до відібрання цього цукру Галицькій Армії. В канцелярії Начальної Команди Галицької Армії лежали цілими зwoями акти, що відносилися до „цукрової“ справи. Були там обіцянки, правничі висновки та докази, жалі, грозьби, накази Гол. Отамана з загрозою поставлення перед суд і т. и. Почалася широка кампанія Придніпрянського Уряду, з окрема „міністра фінансів“ прем'єра Мартоса аж до дрібних управ усякого рода постачань проти Іntenдантури Галицької Армії та Начальної Команди з ціллю забрати в свої руки всі джерела матеріальної асекурації Галицької Армії, щоб опісля видавати (або не видавати!) все „на порції“ та цим способом прив'язати на мотузок до своєї ноги це enfant terrible. Одночасно з цим можна було частійше почути з Кам'янця опінію, що Галицька Армія це грабіжники, що руйнують усякі основи „будування держави“, наволоч, що прийшла наїкормитися славними, смачними українськими колачами і т. д.

Н. К. Г. А. та Іntenдантура Галицької Армії (спершу отаман-інтендант Кадайський, опісля сотн. Др. Ілько Цюкан) витревало здержували напір з Кам'янця в справі видачі цукру і отся якраз відпорність відсунула бодай на один місяць катастрофу, в яку валилася армія. Як з одної сторони твердив придніпрянський уряд, що цей цукор власність державна та по-

винен перейти в заряд міністерства фінансів, — так з другої сторони стояла Начальна Команда на становищі, що, як тільки дістане від уряду відповідне грошеве заосмотрення армії на будуче, вона готова цукор, що є на складах по цукроварнях (незахоплений в вагонах, — бо це безсумнівна добич війська!) віддати в розпорядимість Урядови. Та Уряд припускав, що вдасться штука і без грошевого осмотрення армії і без гарантій...

В критичних місяцях (вересень—жовтень), коли грошева допомога з Камянця цілковито завела, куповано за цей цукор мясо та солому для лічниць і відділів, сіно для коней, плачено ним за виріб обуви, за кожухи, виплачувано ним льони та побори стрільцям і старшинам і т. д.

Попри цукор здобули галицькі війська (м. и. III. корпус в Козятині) більшу кількість вагонів соли, якої часть розділено між усі корпуси та відступлено і придніпрянським військам, — а часть збережено як гріш на люту годину.

Крім справи цукру хвилювала отже, розуміється, Придніпрянський Уряд і справа соли і справа мішків з цукроварень, скіри та всякої иншої всячини, яку Галицька Армія в своїй самообороні та в конечности самопомочі займала.

В реквіровані приміром по цукроварнях мішки

збираю та складано молочене збіжжя, — з них роблено теж сінніки для лічниці і... білля.

Тому, що ніхто з тих, до кого це належало, не дбав про загальне оглядення армії в обуву, а стрілецьтво Галицької Армії було буквально босе, приневолена була Інтендатура Галицької Армії зайняти між инчим і гарбарні шкіри, передовсім в Бердичеві та околиці і з найденої там або опісля виправленої шкіри у власнім заряді виготовлювати обув. Брак твердої шкіри спиняв вироб обuvi на широкий масштаб, всеж таки за два з половиною місяці вироблено в фабриці обuvi „Ястреб“ у Винниці та в деталічних майстернях більше чим 30.000 пар черевиків для Галицької Армії. Потіхи з них, що правда, довгої не було тому, що ізза лихоти матеріялу та ниток вони в мокрій погоді довше місяця не видержували; всеж таки ними обуто бодай на час тих стрільців, що були цілковито босі та з цієї причини наражені були на перестуду й хворобу.

Перший раз на Україні довелося мені після дванадцятилітньої військової та військової практики видіти на стійці озброєного стрільця, який повнив службу босий, або видіти вістового, що опоясаний ремнем з штиком перебігав з урядовими письмами босаком по кам'яних хідниках — і це в вересні-жовтні, тоді як лічниці були вже повні хорих на поворотний і п'ятнистий тиф.

Щож говорити про обідрані однострої (по майстернях Галицької Армії викравувано з відкинутих лахміть здоровші кусники, латано ними, а навіть зшивано з них „нові“ одяги), про цілковиту недостачу плащів або коців... У фабриці сукна в Дунаївцях лежали в заряді Придніпрянців довго звої сукна, якими, як не помиляюся, можна було зодягнути половину Галицької Армії, лежали й опісля так кудись і поділися...

Матеріальне положення армії трівижило незвичайно Начальну Команду Галицької Армії. Вже від серпня почала вона у своїх безустанних, вичерпуючих звітах до Штабу Гол. Отамана та його канцелярії (я сам читав п'ять таких звітів) представляти трагічний стан армії під оглядом оглядення біллям, ліками та лікарями особливо супроти чим раз більше поширюючоїся пошести поворотного та п'ятнистого тифу, невідповідаючої дійсним потребам армії грошевої дотації, о яку треба було жебрати цілими тижнями і т. д.; — вона остерігала поважно перед катастрофою, яка при дальній пасивності правительства найдалше до двох-трьох місяців наступити мусить.

Яка доля постигала ці дійсно реальні та правдиві звіти, мені, розуміється, незвісно. Та не приходило на них ні з придніпрянського уряду ні від Диктатури (Західної Области УНР.) ні відповіді ні якої небудь заради.

На маргінесі: Галицька Армія не мала навіть щастя оглядати серед себе ні одного з „панів міністрів“, що кермували долею цієї армії, якіби при нагоді своїх відвідин могли і говорити з старшинами та стрільцями і на місці перевірити правдивість усіх докладів Начальної Команди Галицької Армії. Усякі французькі, німецькі, чи які хочете президенти та міністри свого часу під час світової війни ані не боялися ані не цуралися фронту та армії, а безвинно їздили, гляділи і не одному заюбігали. Та в нас не то. Ми демократи. Не любимо ми таких парад (в Києві то що инше, — та і вона не вдалася!), не любимо ми стріч, бесід. Усьому ми віримо, — або не віримо — але найкраще par distance от так з Кам'янця принайменче...

На закид, що були прецінь такі міністри чи члени Директорії, які були серед придніпрянської армії, спитати лише хочу: а чиж Галицька Армія не була українською? Не за долю українського народу вона лила кров та знемогала — конала під пошестями?

Скаже ще може хто, що відвідини тих панів не поліпшилиб були положення тому, що взагалі не було змоги його поставити на ноги... Покину чисто ідеальну сторону значіння такої поїздки та спитаю: як що знало та було переконаним придніпрянське правительство про неможність помочі та заради, — то чи через дальше протягання справи з дня на день (технічний вираз:

„фушерования“) серед таких страшних обставин, через обманювання себе самого і народу надією на симпатію та поміч антантських представників і місій (цікаво, в яким театрі зичили ці місії свої „мундури“ — мабуть таки у Львові!) могло взяти на свою совість тисячі і тисячі синів народу, що погинули на воюючій соломі в так званих „лічницях“, — і тисячі вдів і сиріт, що ждуть і довго ждати муть повороту своїх мужів та батьків?

У дальші, а може і властиві причини, чому ніхто з міродатних правителів (крім Отамана Петлюри) не показався на фронті Галицької Армії, я входити не буду. Положення в Кам'янці під час, про який бесіда, висвітлив з політичного боку вичерпуючо Др. Назарук в своїх мемуарах „Рік на Великій Україні“ (видання „Українського Прапора“ 1920). Я торкнувся цього питання тільки тому, що знаю, як сильно воно в своїй часі і дивувало і хвилювало армію.

Та не хочу бути несправедливим. Мушу згадати тут про одинокі видимі заходи придніпрянського уряду для поліпшення матеріального стану армії.

Проявилися вони в вересні—жовтні 1919 в наказах про реквізицію білля, одягу й обуви, в улагодженню „тижнів козака.“

Я розумію: Уряд не міг числити на це, щоб реквізиція чи збірка або „тиждень“ змогли дати стільки

матеріалу, щоб він міг покрити недостачі армії, — а що власними продуманими стараннями не вмів цей Уряд дати собі ради з запотребованням величезної, як на тамошні поняття, армії, заанелював до патріотичного почування населення та хотів ним залатати дірку знова на кілька днів або тижнів.

Тягар такої реквізиції чи збірки поносило майже виключно місто та містечко, де були військові відділи й уряди. Село по найбільшій частині участі в цій акції не брало, бо або не хотіло або не було відважного, хтоби до нього з таким зазивом приступив. За теж по містах перейшла ця реквізиція прямо в манію: реквіровано спершу „з уряду“, значить—офіційно, вкінці почали реквірувати всі, хто мав охоту: надужиттям та жалобам не було кінця.

Офіційний вислід був, розуміється, в порівнянню до запотребовання смішний.

В першій половині жовтня уладжено по всій області армії т. зв. „тиждень українського козака.“ Збирало по вулицях датки, ігорні клуби обложено окремим податком, театр давав вистави, віддаючи весь дохід на цю ціль і т. и. У Винниці зібрано за тиждень більше чим 300.000 гривень, причім з певністю більше чим одну третю становили датки старшин і стрільців Галицької Армії. Був тут окремий повітовий комітет, в склад якого входили представники влади, цивільного

населення і один представник від війська. Тому, що саме тоді галицька Інтендантура цілковито вийшла з гроший, а треба їх було для винницьких військових лічниць, переповнених хорями, звернулася Начальна Команда Галицької Армії до згаданого комітету з просьбою, передати зібрану суму в розпорядиість Інтендантури. Комітет відмовив, твердячи, що після наказу, виданого з Кам'янця, розпоряджує цими грошми Центральний Губерніяльний Комітет в Кам'янці. Начальна Команда звернулася тоді з аналогічною просьбою до Центрального Комітету та звідти взагалі ніяка відповідь не прийшла. Чи Центральний Комітет мав ще час в виду тодішніх подій розпорядитися тими грошми та яка взагалі дальша судьба цієї і тим подібних збірок, мені незвісно.

Та уже сам факт, що Начальна Команда Галицької Армії приневолена була звертати по комітетах милостині на те, щоб заспокоїти вимоги хорих по лічницях, — говорить за себе.

І це діялося в той час, коли правительство кидало грубі міліони на заграничні місії та представництва мало що не в Уругваю або Перу, які за ці гроші благоденствували та ще й дотепер не знають, на що їх властиво вислано; тоді, як уряд з легким серцем і великим жестом асигнував другі міліони ріжним пройди-світам — т. зв. отаманам на творення нових полків, які

ще і дотепер не сформувалися; як треті міліони роздавано щедро на партійні цілі, часописи та свистки, що обкидаючи усіх і вся грязю, „скріплювали державний організм“..... Ба ще і лишилося стільки золота та дорогоцінних „депозитів“, що здоровенна пайка припала і денікінцям, які в Проскурові захопили цілі вагони „скарбу“.....

Блищими датами мігби у цьому згляді поділитися з суспільністю „міністер фінансів“ п. Мартос, який, як зачуваю, працює саме над цим білянсом та чомусь не уміє дати кінцевого звіту зі своєї діяльності та народних грошей....

Для доповнення картини ще лиш представлю санітарні відносини, серед яких находилася Галицька Армія від місяця серпня 1919 р.

Далеко влучнійше можнаб називати ці відносини асанітарними і то в повнім значінню цього слова. Євросеець, що привик при кожнім болю голови чи недиспозиції жолудка найти в найкоротшому часі відповідного лікаря та лік на свою недугу, мусівби був там марно згинуту на сам вид усього того, що діялося.

Усякому інтелігентному чоловікови, який читав часописи та бодай трохи цікавився санітарною статистикою області, у якій пробували українські війська осеню 1919 р., мусіло бути звісним, що у по-

дільській та волинській губерніях рік річно від п'ятих літ хорувало на п'ятнистий тиф пересічно 10.000 людей; даліше, що період пошести починається під осінь і триває майже до літа, причім кульмінація припадає на місяці грудень-лютий; вкінці, що поширюванню пошести, яку розносять воші, особливо сприяє нечистота (недостача білля, мила, бань та купалень) — а смертність залежить у переважній частині від того, чи є лічниці, ліки, чи є лікарська поміч та все те, чого для удержання хворих потрібно.

Ясно, що армія для поширювання цієї пошести, як і взагалі кожної, — особливо диспонує; раз тому, що по відділах гуртується в купі багато людей, по друге і для того, що жовнір, який стоїть н. пр. на фронті, не все має час та змогу дбати про чистоту свого тіла й одєжі. Щож дотерва диспозиція Галицької Армії....

Тут не то стрільці, але і багато старшин мало одну пару білля. Прали ратами, або вперед від голови, а потім те від ніг або на відворот, — а скільки взагалі не прало?...

Даліше успособлення до хвороби впливало з великого фізичного умучення та духового пригноблення.

Подібно як з п'ятнистим тифом виглядає справа і з тифом поворотним (recurrens), який десяткував армію ще перед п'ятнистим або вже і разом з ним. Люди босі,

без плащів, без охорони перед дощами та стужею, западали в цю хворобу тисячами.

Не треба було бути ні лікарем-фахівцем ні про-роком, щоб можна було передвидіти з усею певністю, яка грізна небезпека насувається на армію. Не подбати про середники охоронні чи про ліки та пустити діло на ласку судьби, значило пособлювати пошестям, значило кидати в загибіль тисячі людей...

Міродатним чинником у справах санітарних взагалі був, розуміється, „міністер здоров'я“, у дальшій порядку рада міністрів, у якої компетенції лежало при-пяти супроти страшної небезпеки зразу і в як най-більшій розмірі усі міри охорони. Санітарний Шеф Га-лицької Армії (за весь час пробування Галицької Армії на Великій Україні до січня 1920 р. був ним полко-вник-лікар Др. Андрій Бурачинський) мав бути лише, що так скажу, референтом та виконавцем заряджень найвисшої санітарної влади відносно Галицької Армії.

Згодом, коли на фахові реферати полк. лікаря Дра Бурачинського, що передвижував страшне нещастя та алярмував про скору і як найдалше ідучу поміч, з сторони Придніпрянського Уряду не придумано ніякої заради, мусіло серед Армії утрунтоватися переконання, що міністер здоров'я Одріна*) такий сам фаховець, як

*) Заглузувала судьба цим, що і його не минула пошесть... Помер в жовтні 1919 р. в Кам'янці на п'ятнистий тиф.

міністер фінансів Мартос, та що звідти Галицькій Армії допоміж не ждати. Отже і тут самопоміч.

Колиж дійсно, як з представленого видно, на кождім кроці та при кожній і найменшій річі тручали Галицьку Армію на самопоміч, то так і насувається цікаве питання, що робили ті панове і ті політичні групи, що їх випхали „в люди“, — на становищі, за яке відповідальні перед Богом і народом?

А вжеж на примітивну державну роботу, хочби тільки виключно на те, щоб врятувати останнє майно народа — армію, — на це могло хіба здобутися стільки голів.

Та правда... Я забув. Є ще примітивніший спосіб „будови держави“. Це лайка, очорнювання, підозрівання в контрреволюційних тенденціях, напади і т. и., від яких обмерзіння брало кожного жовніра, що читав пр. „Боротьбу“* або пинні плоди кам'янецьких наємних лицарів пера.

Доходилож до того, що „Боротьба“ давала до прилюдного відома та по своєму коментувала таємні військові прикази Начальної Команди Галицької Армії,

* Орган „міністрів“ О. Безпалка та С. Вітика. Перший, учитель з Буковини, був міністром праці (не дивно, що ніякої праці не було), другий був міністром для Галичини при Придніпрянським Урядом; уся праця цього міністерства зводилася на заходи для звикливання Галицького Уряду, Диктатури.

хотячи цим її здискредитувати, а саму Галицьку Армію розложити.

Самопоміч в справах санітарних це річ трохи тяжша від самопомочі в інших матеріяльних відношеннях. Перевсім ліків як неосальварсан, камфора, йод, опіум не було ніяк змоги добути на Україні у такій кількості, яка вистарчалаб для лічення великої маси хворих. Полк. лікар Др. Бурачинський шукав за неосальварсаном, як то говорять, „зі свічкою“. Не найшовши, подав звіт до міністерства здоровля. На це прийшла по деякім часі відповідь цього міністерства, що скарги, бач, неоправдані, бо сальварсан є і то в... Кам'яниці. По перше, як переконався Сан. Шеф, в Кам'яниці можна його дійсно було дістати та лише в чорній торгівлі і то поодинокими дозами в незначній кількості, — підчас коли тоді (вересень 1919) хорі на поворотний тиф числилися вже на тисячі, а міністерство здоровля мало про численний стан хворих Галицької Армії докладні звіти. По друге, чисто формальне: як що Міністерство здоровля чи головна Санітарна Управа твердила, що лік можна дістати, то чи не коротше та доцільніше було, за той час як писалося відповідь, закупити його та розіслати в розпорядимість лічниць тим більше, що лік мав бути „під носом“? А як що була змога гандлярам дістати ліку для чорної торгівлі (спекуляції), то чому не було змоги добути

легальному правительству держави, що стояла у добрих відносинах до Польщі, Румунії і т. д. (де удержувала свої грубо платні посольства та місії), потрібних ліків хочби із краю світа, добути їх вчасно та в пору?

Та ба, коли ця Галицька Армія була, здається, для Придніпрянського Уряду „каменем преткновения“ в його дальших політичних комбінаціях. Тільки видима запорука, що це *enfant terrible* на все зробиться нешкідливим, могла бути одночасно і запорукою свободної політичної господарки цього уряду. Хиба як дивитися на справу ліків, цукру, грошей, обуви та якого не булоб заосмотрення з цієї перспективи — то стане, можливо, ясним, чому ця армія при цілیم багатві землі та при міліонах, що без вини друкувалися в Кам'янці та прилітали літаками з Німеччини, була допроваджена над саму пропасть.

Те, що удалося добути Санітарному Шефови Галицької Армії та окремим військовим лікарям по антиках у власній області або закупити за цукор чи гроші через Могилів, було безумовно за мало, щоби можна ним обділяти усі лічниці при сумаричнім стані поверх п'ятнайцять тисяч хорих в вересні 1919 або поверх двайцятьп'ять тисяч хорих в жовтні 1919. Тут треба було скорей, широко зорганізованої та доцільно проведеної помочі як внутрі області так ще більше із внї, а про-

вести її не мала ніяким способом змоги Начальна Команда Галицької Армії.

Другим чинником, який мав велике значіння в боротьбі проти поширювання пошестей, а передовсім для зменшення смертності захорівших, — були лічниці.

У вересні-жовтні 1919 р. було в Галицькій Армії на загаль вісім військових лічниць з тим, що існували ще „лічниці“ майже в кождім місці постою всякої фронтової чи етапної частини та команди. Вже в серпні кинулися між армією оба тифи: поворотний і в початковій стадії пятнистий. Тому, що тоді ще справа лічниць ізза браку засобів та помічі відповідних чинників в роді різних „квартирних управ“, від яких залежала доставка дерева, дощок, скла та иншого матеріалу, потрібного для направи понищених, декуди прямо здемольованих приміщень, находилася у повнім занедбанню, ратувалися частини по своєму. Коли хто захорів, то приміщувано його звичайно спершу при обозі. При зміні постою везено цих хорих з собою на возах: обози виглядали як які санітарні кольони. Ходили біля хорих товариші, лікарську поміч уділювали там, де не було лікаря, полеві духовники, ветеринарі, аптикарі та старшини, які присвятивши себе цій праці, з часом узяскували велику практику. Хазяї на селі давали приют таким хорим, відносилися до них зичливо, радо давали даром молоко, хліб, яйця і т. и., одним словом поводитися гарно та

приятно. Інакше було з хорими на п'ятнистий тиф. Небезпека поширення пошести та обставина, що захорівших на него було по частинах чим раз більше, спонукували командантів частин віддавати їх до корпусних чи запасних лічниць.

В більшій частині цих лічниць відносини були страшені. Переповнення було величезне: лічниця обчислена на кількесот хорих, мусіла помістити їх тисячу або дві і більше. Наслідком цього переповнення та напливу все свіжих хорих не могло бути навіть думки про обділення всіх хворих такою вигодою як ліжка чи сінники. Вкінці і чиста солома належала до комфорту... Виравді вироблювано у „власнім заряді“ ліжка та ізза недостачі дощок і иншого матеріялу для їх виробу продукція їх була незначна вкінці так, що, як хворі валилися в лічницю масою, заперестано це безвиглядне діло. Подібно було і з сінниками, що їх роблено з „цукрових“ мішків. Про білля, щоб можна хорого перебрати та очистити з вошей, не могло бути, розуміється, і бесіди.

Були і часи, коли не доставало лічницям і харчів, а навіть соломи, щоб змінювати підстилку під хорими.

Цілими днями не мали деякі лічниці мяса: хворі одержували тоді у найліпшому випадку фасолю та капусту, розуміється і ті, що лежали в тяжкій горячці. Причиною цього нечувакого положення було це, що

ліщинці або не мали ніяких грошей або коли мали їх дещо то не хотів їм їх ніхто приймати. Так звані „аеропляни“ або „газети“ (державні кредитові білети, друковані в Кам'янці) відмовлялися селяни та купці рішучо брати а цими нотами виплачувано Галицькій Армії її дотацію (розуміється, о скільки її взагалі виплачувано!).

„Міністерство фінансів“, а з окрема цілий Уряд настільки не доріс до свого завдання, що не зумів навіть упорядувати цієї найважливішої державної справи, справи гроша, — настільки не мав авторитету та сили, щоби заборонити своїм горожанам покидуватися та помітувати державним грошем, що його випускала найвища державна влада. Вкінці дійшло до цього, що воно стало особистою справою купця та торговця, які він хоче приймати гроші. Одним не подобалися „аеропляни“, ¹⁾ другим „Хмельницькі“, ²⁾ третім „лопатки“, ³⁾ ин-

1) Державні кредитові білети 1000, 500, 200, 100 і 50 гривень — у різних красках; названі „аероплянами“ мабуть ізза своєї величини або крил, які повставали з боку по відрізання процентових купонів, „газетами“ називано їх ізза величини як ізза того, що відвертна сторона білету була ціла дрібно задрукована „нараграфами.“

2) 100 карб. з відтисненням портретом Б. Хмельницького.

3) 50 карб. усяких видань: київського, одеського, значить Центральної Ради, Гетьманського Уряду, більшовиків та денікінців... На рисунку козак, що оперся на лопату.

шим „акції“⁴⁾ „красенькі“⁵⁾ чи „купони...“⁶⁾ і купуючий горожанин виставлений був на муку за свій власний, гірко запрацьований гріш або виплачений йому державною касою... Не забуду одного моменту, який найкраще ілюструє все, що я сказав про „державні гроші“... З'являється перед мною один з урядовців, які були заняті у моєму відділі, і зі слезами в очах каже так: „Прошу вашої помочі. Я зголодований, маю гроші, а не маю змоги купити собі ні хліба ні сала ні ніякої їди.“ Витягає з кишені чотири ноти по 250 карбованців („акції“), отже тисячу карбованців, які виплачено йому як побори за два місяці, хоче мені їх передати та в мить запалюються його очі і він

4) 250 карб. Рисунок обведений вінцем з акції. Цих загально не хотів ніхто приймати тому, що вони були биті в Кам'янці тодішнім урядом, пущені ним в обіг, але офіційно ніде не проголошені державним банкнотом. Характеристичне!

5) 10 карб. червоної (по російськи: красної) краски. З серією та числом в низу: видання більшовицьке, з числом по лівому боці: видання легальне.

6) Відтиски від „аероплянів“, вартости залежної від білету, від якого відтяти, пр. від 1000 гр. — купон 18 гривень, від 25 гр.—90 шагів.

Попри згадані „сорті“ було ще в ході кільканайцять інших родів грошей царських, думських, українських дрібняків (шагові марки), французько-російських купонів і т. д. Для збирачів незвичайно широке та поплатне поле!

починає гроші дерти. Я вирвав йому їх з рук та він таки одну вспів вже подерти. Цей інцидент характеристичний для оцінки тодішніх фінансових відносин.*)

Недоставало лічницям і дров. Та воно при всім представленім не велике диво. Бож тих самих дров недоставало і залізниці, цьому „альфа“ всякої культурної роботи.

Частину вини, особливо відносно заосмотрення лічниць дровами та соломою в цей час, як їх можна було ще дістати, ноносить і сама Галицька Армія. Партикулярна, егоїстична господарка корпусів та бригад (і низших частин) відбивалася гірко на загалі. І тоді приходилося прямо молити який корпус чи бригаду, щоб дав підвод свого обозу для доставки соломи чи дров для лічниці иншого корпусу, який хвилево не розпоряджував підводами. У вересні—жовтні представлялися обозні валки, що правда, вже дуже сумно, не краще чим люди... Були недоживлені (на солоні!), слабкі, некуті коні та як приміром в валці Начальної Команди, на майже сто коний — девять здорових візників. Решта хорувала або втікла.

*) Тому, що правительство на цей грошевий хаос цілком не реагувало, приневолена була Начальна Команда Галицької Армії, а зокрема корпусні або стаційні команди видавати у своїй області рішучі накази безумовного приймання українських грошових знаків під загрозою в'язниці та грошевої кари.

Та попри цю, назву її офіційною, ігноранцію команд загніздився був вже між самими старшинами ще инший обичай, який зі свого боку теж спричинював у цьому напрямі не мало безладдя. Люде, що до хвилі української війни виділи або посідали тільки хибаточки, прийшли нараз якимись звичайно „невиясненими“ способами в переважній частині уже в Галичині до повозів, візків, панських фаєтонів, возів та коней, які кормилися на державний кошт, а становили т. зв. приватну власність цих панів. І не було сили, яка змоглаб притягнути ці підводи до якої небудь загальної акції. Бож про виrozumіння у таких одиниць не могло бути, розуміється, і бесіди. Навчилися ми на війні при чужому нещастю незгірша використовувати час, щоби з жебрака стати паном...

В другій половині вересня та в жовтні стала властиво усяка правильна праця в армії неможливою. Де не зачіпилося, усюди не складалося. Була солома — не було підвод, були підводи, не було соломи, була солома і підводи — не було дров... І так в безконечність. Це було уже дихання з дня на день, — *delirium* колись жвавої, сильної та здорової армії.

Я був раз в лічниці в т. зв. „Кримських казармах“ у Винниці в вересні 1919 р. Те, що я там видів та пережив за десять хвилин мого побуту, тяжко описати. Представте собі великі салі та коридори

звичайно як в казармах. На підлозі простелена скупо стара, стерта солома. На ній в подертих, знищених одягах хворі, деякі прикриті плащами, — багато без ніякого покривала. Покотом лежать хворі так, що проїти поміж них годі. Здалека видно воші, що облазять хворих, стіни, рами від вікон. Хорі в горячці — воздух зимний як на дворі. З усіх сторін простягаються до вас руки: один молить — благає води, другий чаю, инший одіяла або бодай соломи . . . Страшна картина . . . Молоді обличча розпалені високою горячкою, блудні лискучі очі, вихуджені до костей живі мумії.

Декілька лежало не ворохнувшись. Вони скінчили вже муку та страждання, заснули на віки . . .

І снилася їм мабуть весна у рідній землиці. Ясне сонішко, жайворонки, чисто повбирані, веселі люди, юрба дівчат, що, як ріжного цвіту перли, пересипалась по вулиці.

Тільки там стара мати, чомусь принавши до камінної плити у церкві, руки ломить та голосить . . .

Тільки ті діти чомусь пожовклі, худі по бурянах тиняються . . .

Ой не ждіть ви його на весну, — не ждіть . . .

Бо орав він, орав велику ниву, орав її кровю своєю та потом, замучився сердега тай впав біля плуга. Орав босий та в лахміттях, — й перешиб його вітер та стужа. Просив господаря о одіння, о обуву,

о підмогу та добре слово й не діждався від недбайливого...

Не ждїть його — не ждїть!...

А ви хлопці тихо сніть... сніть про долю — волю своєї землиці, — колись встанете як великі свідки!...

Лікарів було на всю Талицьку Армію 28 (враз з санітарними старшиннами-медиками). Їх число уже в перших місяцях пошести незвичайно змаліло, бож вони і перші були виставлені на небезпеку.

У вересні—жовтні 1919 було при лічниці звичайно двох лікарів, з яких один (а навіть і оба враз) хорував на тиф. Можна собі уявити, що переживав такий лікар, будучи на цілу лічницю самотнім ординуючим при стані кількох тисячів хворих.

Завважати при цім належить, що він не мав до помочі вишколеного санітарного персоналу, як це було колись за австрійської війни, а майже виключно звичайних підстаршин та стрільців, що перебули вже п'ятистий тиф (імунні). Коли приймемо відповідно до воєнних обставин як загальну норму для обслуги 30 хорих одного санітета, то для стану 2000 хорих требаб їх сімдесять; в дійсности було їх на такий пересічний стан хворих в лічниці, в найкращім випадку 20—30, значить один на 70—80 хорих. Та із цих двадцять чи тридцять санітетів одні хворіли, другі як реконвалесценти були самі ще такі ослаблені та знищені, що

як слід повнити служби не були в силі, інші ізза боязни перед зараженням або з перетяження працею і недостатньої відживи — попросту втікали.

Для відтяження військових лікарів — а зглядно збільшення лікарської помочі для хворих по лічницях рішилося міністерство здоровля на предложення санітарного шефа Галицької Армії та після довгих нарад в Кам'янці (бо відповідь на предложення тревала, оскільки не помиляюся, около місяць!) притягнути до несення помочі хорим жовнірам також і місцевих цивільних лікарів. Та показалося, що багато лікарів виїхало а ті, що лишилися, були старші, семейні, дентисти, окулісти або гінекологї. Що важнійше — і вони (не тверджу, що всі; — були, я знаю, і в Винниці і де инде виїмки, що присвячували себе всеціло поборюванню пошести і самі падали жертвою своєї посвяти) не особливо були склонні працювати в самім звені зарази (військовій лічниці), тим більше, що мали обовязок і супроти цивільного населення, серед якого тиф лютував теж в неменчих розмірах.

Санітарний Шеф Галицької Армії Др. Бурачинський та його найблизші помічники сотник лікар Др. Гайдукевич і санітарний поручник Максимонько працювали дуже тяжко, щоби бодай в части зарадити тому страшному нещастю, щоде нно пожирало цілі чети, — помочи там, де не вміла порадити головна санітарна влада.

Наші лікарі доказували героїства посвяти та самопожертвування. Не диво, що незабаром багато з них спочило в могилах рядом зі стрільцями, що їх вони хотіли врятувати. Др. Тадей Яцик, Др. Микола Коцовський, Др. Кость Танячкевич, полковник-лікар Др. Йосиф Ямполер та інші. Я згадав тільки тих, що їх особисто знав. А скільки лікарів Галицької Армії я не знав а їх уже немає?

Наслідком таких, коротко представлених санітарних відносин кожний, що захорів, боявся лічниці як огню. Випрошувався, благав, щоби його лишити чи при обозі чи в селі у господарів. Стрільці говорили: лічниця то смерть.

Бували часи і випадки, де це твердження було за строге. Відносини по лічницях залежали також багато від моменту: від напливу хорих, від хвилевої грошевої дотації, від того, скільки хвилево було в них лікарів та санітарної прислуги, від енергії та здоров'я начальника лічниці і т. д. Та у всякім випадку лічниця була загально чимсь страшним, як Москалі кажуть „кошмарним“, і хто з неї вийшов ціло, той міг говорити про щастя.

Боязнь перед лічницею дійшла до того, що хорі в горячці вискакували вікнами з лічниць та втікали або до знайомих або до товаришів до відділу або на двірці з заміром всісти на поїзд і через Проскурів

вертати домів. Мені оповідали очевидці, що в підвалах залізничного двірця в Жмеринці одного дня при кінці вересня відкрито около 600 трупів таких „втікачів“, що ждучи на поїзд перед зимном хоронилися до пивниць, де з ослаблення та в наслідок хвороби погибали.

Одинокую дійсно ясною, точною в отсім санітарнім положенню відносно лічниць була лічниця Др. Новака (приміщувалася в дівочій гімназії в Винниці). Була вона основана на помочі з за границі — приїхала одначе на жаль пізно і почала своє існування доперва в падолисті. Була це під кожним оглядом взірцева, європейська лічниця, ограничена на певну кількість хорих (300) — і дійсно про щастя міг говорити цей, хто в неї попав.

Реконвалесценти після тифу потребують сильного та видатного відживлення, передовсім багато молока та поживи, з якої при неімовірнім своїм апетиті набиралиби вони сили. Звичайно одначе відсилено їх по виздоровленню до їхніх відділів, де вони ізза недостатчі мужви мусіли ще і повнити службу. Відживлювання їх було відповідно до середників, якими розпоряджали відділи, необчислене на їх великий апетит та потребу. Тому дійсно ці люде приходили дуже повільно до здоровля та сили.

У послідних часах по відділах та командах видно було майже виключно нужденних, обезсилених людей,

з прорідшим пухким волоссям, що ледво посували ногами та були схожі на живучі кістяки. А вже прямо прибиваючо вражало дивитися, як ці люди, члени народньої української армії, простягали на вулиці руки та жебрали...

До цілоти та докладности отсеї картини нужди та нещастя недостає ще лиш кілька черт... Дасть їх безсторонний фахівець-очевидець, який мав нагоду по різних лічницях того часу приглянутися докладно санітарним відносинам армії. Є ним відпоручник Міжнародного Червоного Хреста, майор Ледерей, що перевіз в початках падолиста 1919 на Україну один санітарний поїзд. Ось що пише він у своїм звіті:*)

„Ми, що ще, слава Богу, здорові, ждемо на „пошести“, а ті, що хворі, ждуть „на смерть“ — сказав мені один лікар. В цих так простих, болючих словах криється розлука одних і безпомічність других. Треба було видіти ті комнати по іншталях, як я їх бачив, ті скелети з запавшими очима, з запеклими очима, з запеклими устами, — на дошках, на гнилій соломі, — зойки і корчі дезинтериків і холеричних. Лежать вони на тапчанах, лиш там не там побачите покривало, а то загортається козак у свій дрантивий плащ, як його має, або покривається мішком порожним, як я це бачив

*) Подаю за „Волею“ Т. І. Ч. 11. з марта 1920 стор. 529 і дальші.

у військовій шпиталі в Могилеві. Тому, що дров нема, — то вікна, що і так по більшій частині (повибивані) забиті дошками або заліплені картонами, не отвираються, аби зекономізувати тепло. Сморід по шпиталях страшенний, не до видержання...

...Найтяжше, що я бачив і що мені лягло каменем на душі, це був молебінь в одній з кімнат для холеричних. На літургійні слова священника відкликались зойки хворих, а запах кадила мішався зі смородом, який заправив віддих.

Одного дня приїжджає до мене лікар в розпучі; прислали сюда 250 тифозних з приказом помістити їх в шпиталю, а потяг зараз відіслати назад. У мене ні одного ліжка порожнього в шпиталю немає. Іду на двірці і бачу в негрітих вагонах на гнилій соломі умираючих козаків. Так їхали вони вже кілька днів, без помочи. На східцях одного вагону бачу мерця. Ліва нога без чобота, а права рука сціпила корчем горло так, якби цей нещасливець сам собі кінець зробив і задушився.

Некло, яке я бачив на землі, це було в Жмеринці. Прийшов туди транспорт 2000 хорих, а в забудованню, призначенім для них, могло приміститися найбільше 200 людей. Ті, що не найшли місця і ще їх ноги носили, розбрилися по місті і полягали під домами, під дверми, по коридорах, несучи з собою пошесть між населення.

Інші умирали з голоду та холоду таки тут на двірці в Жмеринці.

Другі тяглися, шкандибаючи по шляху залізниці, надіючися на який поїзд, що їх вивезе з цього некла.

Два такі нещасливі схоронилися в нашій санітарній поїзді. На другий день в дорозі ми нашли їх мертвими, а одного з них витягали з дезінфекційного приладу, куди він заховався. По шпиталях бідні і нещасні хворі, що як-так двигаются, сидять на своїх тапчанах і дрозжачими руками вибивають воші, які всіх присіли...

Цим я кінчаю. Моє перо не в стані це описати. Один Дант мігби тільки це зробити. Я буду щасливий, коли мої прості слова передадуть цивілізованому світові мовчазну просьбу тих нещасних, що вигибають від пошестей і загальної нужди (отже і це констатує майор Ледерей! — Прим. автора.) Цеж люди, такі самі істоти, як і ми...“

Кінчу і я цим мій короткий опис санітарного, а з окрема і матеріяльного положення Галицької Армії головно в місяцях вересні та жовтні 1919, значить, на передодні катастрофи. Я ogranicився на загальне представлення подій, які з одушевленої, поривом дишучої армії зробили згодом каліку. Всіх подій не списавби і на „воловій шкірі“.

Ясне стало одно: Галицька Армія находилася в другій половині жовтня в останніх судорогах. Довели

до цього всякі язви: тиф п'ятнистий, поворотний, червінка, холера, інфлюєнца і правительство в особі різних „міністрів“, що попали в керманичі молодій держави, в правителі судьбою армії, як небіщик Пилат у „Вірую...“

Знаю і розумію, що до вини признатися тяжко. Особливо тим, що ще і на даліше задумують експериментувати як „провідники народа...“

Алеж вкінці і пора зрозуміти, що народови, в повнім розумінню цього слова, уже надоїла функція пробного крілика для більш або менш амбітних одиниць, що хочуть на ній вчитися штуки державного правління. Пора залишити експериментування та особливо ще й тоді, коли воно вимагає тисячів людського життя, які для продуктивної праці народу представляють під цю пору величезну ціну. Праця над будовою долі народа далеко — далеко ще не покинчена. Вимагати вона буде і при найсерйознішій проведі ще великих жертв. Злочином є тому легкодущне марнування маси матеріяльних ефектів та тисячів молодого життя на нікчемні експерименти хорих на амбіції, імпотентних псевдопровідників.

Потягнім біляне наших кількарічних змагань за кращу долю народа. Була наша, виборота кровю найкращих синів народу велика територія — де вона? Була більш чим сотисячна, гарно зорганізована національна армія — осталися по ній густі могили по

степам і тисячі полонених по Домбях, Вадовицях та всяких інших таборах... Були в руках держави багатства, що били з землі ключами нафти — яка з них користь загалови народу та де вони? Всякого багато було. Щож є? Замість зєдинення народу — розбиття його організму на черепки. До визвольної нашої боротьби ділилася нами Росія та Австрія... Тепер поділилися нами всі наші сусіди, що встали на руїнах старого світогляду. Недавно ще такіж самі як ми раби... Недавно ще такіж самі як ми невольники австрійського імперіялізму, тепер самі імперіялісти... А ми остали рабами. „Дурного і в церкві бють“ — каже пословиця.

Не посміє ніхто сказати, що простонароддя не відкликнулося в слушний момент на жадання, які поставив йому час. Воно дало жертву в тисячах своїх синів, воно показало зрозуміння ваги хвили. Та вийшло по євангельській притчі про талани... В землю закопали все ті, що дістали в руки територію, армію, скарби. Одні копали, бо не розуміли та не знали, що з завіреною їм народньою жертвою почати, другі, бо закопували цим кінці всіх своїх особистих інтересів, що робили силою повіреної їм влади, треті закопували, бо почувши в собі розмах фалшивої енергії, хоровитої амбіції чи впертости, осліпили та оглухли на право і на ліво і носом думали на хлопських плечах перебить небо.

І закопали талани, — і могил, могил накопали, що поморщицями ними земля України...

Попри катастрофічне матеріальне положення, нездоровим було теж і духове положення армії. З Кам'янця доходили до армії вісті, що не ворожили на будуче нічого доброго.

Вістка про таємні переговори Придніпрянського Уряду з польським правительством мусіла усякому підсунути думку, на чий то воно може піти кошт... А вжеж досить докладна вістка про півофіціальне дезінтересма Придніпрянського Уряду до справи Східної Галичини (серпень 1919) розхвилювала була галицьку армію до глибини. „Проторгували нас — без нас“, говорено загально. Голій, босий, замучений стрілець, що без застереження зносив усі злидні воєнного походу та боїв, розлуку з дорогою, рідною землею, в надії вибороти своєму народови та собі якесь краще життя, почув попри усякі інші вісті з Галичини, що „кам'янецькі пани міністри“ проголосили в світі: „З Галичиною, Буковиною (про Підкарпаття, розуміється, вже ні бесіди) робіть собі, що хочете. Бийте або милуйте. Наша хата з краю“...

А всеж таки воно не аби яка, скажу чемно, смілисть. Безлична гра *va banque*, — знаючи, що ціла армія, на яку опирається Придніпрянський Уряд — це Галицька Армія, — плюнути їй в очі, поза плечі

і без порозуміння з Галицьким Урядом такою заявою. В політиці це називалося дезінтересма, а як називається таке в приватному життю, чи в розумінню приблизно чесного чоловіка?...

Раджу читачеві ствердити уже тепер що до цієї події свою опінію, щоб мати мірило для оцінки факту угоди Галицької Армії з Денікіном, яку цей Уряд при кожній нагоді називав „подлою зрадою“...

Отта цікава „безінтересовність“ то була в сути річи небезпечною грою з вогнем. Бо чи подумав хто з її редакторів згл. повитух над тим, що такою „щирою“ політикою сам Уряд поглиблював прірву між народом тзв. обох областей по цей та той бік Збруча? Стрілець не розумівся на вашій, панове „східної області“, високій та далекоідущій політиці: він почув і добре зрозумів лиш одно, що його скривджено, проторговано.

Часописі намагалися ріжними, очевидно накрученими дементі замазати пляму цієї... ну, що і обвивати в паперці, ... цієї зради, поповненої за плечима Галицького Правительства та Армії. Що цієї події не роздмухано тоді до пожежі, — це заслуга... і вина як Галицького Правительства так Галицької Начальної Команди, яка придушувала уєї вісти про цей вчинок Придніпрянського Уряду та мимо переконання, що це не пуста поголоска, а факт, не давала розростися негодованню серед армії.

Доходили до армії і вістки про усе инше, що діялося в Кам'янці, про ті скоростріли, що ними себе страшили правительства обох українських областей, про кампанію Придніпрянського Уряду враз з Галицьким Міністерством (С. Вітик) проти Диктатури і т. и.

Як що я у цім моїм короткім начерку та у загальнім описі подій згадую лише цілком біжучо та рідко наш Галицький Уряд, Диктатуру, то причин на це багато.

Одною з них ця, що Галицька Армія уже невдовзі по своїм переході на територію Великої України зрозуміла та набрала переконання, що цей Уряд то тільки „видимий знак невидимої благодати...“ Був він для армії найвищою інстанцією для усяких справ внутрішнього військового ладу, приютом для усіх актів та паперів, був видимим заступником претенсій та надій Галицької Армії, в дійсности одначе не було у нього ні сили ні змоги як слід переперти інтереси військові чи політичні своїх клієнтів. В часі пробування цього Уряду на Україні були в його історії дві фази: перша, що її можна коротко схарактеризувати: „Диктатура ЗОУНР в гостях“ (та ще в таких, що засиділися і господар вже радби їх позбутися!), друга, це: „Диктатура в полоні“. В обох фазах положення її тяжке та нерішуче.

Зрештою господарем в хаті був Уряд Придніпрянський, який не пропустив ні одної нагоди для оборони усіми силами та способами свого державного положення та

престіжу супроти усіх, хочайби і як справедливих домагань „добровільних наємників“.

Внутрішньо-політичні події в Кам'янці — це окрема сторінка історії; її висвітлення вимагає окремих студій. Та я звернув на них увагу тільки з огляду на їхній вплив на духовий настрій армії.

Тяжко вимагати, щоб ці безустанні тертя та напруження, цей вічний воєнний стан у Кам'янці, впливав додатно та скріплюючо на прислабуючу фізично армію, щоби підносив у армії та населення довіря до проводу, до державної влади або віру в перемогу власної справи.

Отсим я і кінчу опис благодатий, якими стрівув тодішній Уряд галицького стрільця, що прийшов на Велику Україну як в обіцяну землю. Судьба охоронила мене та одночасно і майже усю Галицьку Армію перед щастям видіти або знати кого з правителів, що трималися тоді „міністерського фотелю“ і припечатували судьбу армії та народа; їх картини виробив я собі виключно на основі влучної нашої народньої пословиці: „пізнати пана по холявах“ ...

Це охоронює мене перед закидом, немовби я придивався до яких осіб.

Суд над ними видали їхні діла.

ooo

II.

Що давала Галицька Армія народній справі на Великій Україні.

Після того, як читач довідався, що давало відвічальне Правительство Великої України (господар краю!) Галицькій Армії (скаля від дрантивих черевиків аж до „дезінтересма“) за час від половини липня до кінця жовтня 1919, — булоб цікавим приглянутися, що давала Галицька Армія за тойже сам час загальній українській справі, отже й ідеї державности, яку це Правительство мабуть заступало.

Зачну від значіння військового.

З хвилию переходу Галицької Армії за Збруч перший раз появилася на Україні українська більша, зорганізована, правильна військова сила (90 правдивих тисяч), збудована на європейських військових основах, міцна національним патріотичним духом та карністю, свідома своєї цілі та завдання.

З нею мусів вже поважно числитися всякий ворог. Операції цієї армії не мали вже характеру операцій

Індіан*), а опиралися на пляні і доцільнім виконанню. Перед перевагою чисельною і тактичною приневолені були партизанські більшовицькі відділи подаватися поспішно на Дніпро. Поміняю те, що офензива на Київ була вже в своїх основах хибно заложена та крайню небезпечна. — Галицька Армія перевела ту офензиву бездоганно (в злучі з придніпрянськими частинами, які набрали від неї розмаху) — від Ярмолинець — Дунаєвць до Києва в часі між 20. липня і 30. серпня 1919, — мимо того, що тоді вже почала кидатися серед війська полשתь та що сильно відчувалося духове й фізичне умучення при всіх відтінках матеріального, незаосмотрення від ніг до голови!

*) Мушу вяснити: один булавний старшина Галицької Армії, що з своєю бригадою стояв на правім крилі Галицької Армії, отже в звязку з відділами Придніпрянської Армії, прийшов раз в великій розпущі до Начальної Галицької Команди і просив коротко і ясно, щоб його з цього відтинку фронту взяли або застрілили, бо він там видержати не може.

„Неможливо вдержати звязку! Вони (себто придніпрянські частини) оперують якоюсь невідомою мені тактикою Індіан.... Одного дня 30 верстов в переді, за ніч уже 30 в заді.... я збожеволію!“

Можна признати добрі сторони такої партизанської герилі, — та Галицька Армія мала і тяжку артилерію і тяжкі обози, яким не все могла вийти на здоровля така „еластичність“ сусіда. Вповні зрозуміле зденервування старшини, що перебув велику війну на всяких фронтах від Росії аж до Альбанії...

Для світа, як що він хотів видіти й розуміти, мусіло тоді стати очевидним, що український уряд, який жадає для українського народу своїх прав, опирається дійсно на поважній народній силі.

Здобуття Києва (30. серпня 1919), було найвищою точкою в історії боротьби Галицької Армії на Великій Україні. На вид золотих верхів серця України серед піднесеного духового настрою полетіли в верх козацькі шапки. Здавалося, скінчився етап трудів і страждання. Іронія долі, спричинена безумовно коротковорістю провodu, лежала в тім, що цей у першій хвилі такий відрадний та ясний момент — протягом одного дня змінився в завязок трагедії, якого дальшим наслідком були всі події в великій нещастю Галицької Армії: ... угода з Денікіном і все те, що з цією армією сталося і станеться*)....

Начальна Команда Галицької Армії числилася з можливістю стрінутися над Дніпром з денікінцями. Вона відносилася тому до Штабу Головного Отамана з запитом, яке в цей момент відношення до Денікіна та як заховуватися. Відповідь була: „При стрічі з денікінцями не вдаватися в бій, ждати дальших інструкцій!“ І на ті інструкції ждала Начальна Команда довго. Аж до

*) Гляди спомини Дра Л. Мишуги: „Похід українських військ на Київ — серпень 1919“, видання „Українського Прапора“, Відень 1920.

листопада 1919 р. А не діждавшись, почала дбати про них сама, щоб ратувати бодай ще останки конаючої армії.

Начальна Команда ще вірила в „благоразуміє“ свого політичного й військового проводу та в дійсності питала вона — людей, які йшли на осліп, по своєму носови, щоби тільки бодай на кілька днів вдоволити свою державну амбіцію. Бож про якийсь далеко зачеркнений план, про якийсь рахунок та передумання всіх можливостей, як видно, не було бесіди.

Скоро, бо вже ранком 1. вересня 1919 прийшлося Галицькій Армії попрощати Київ. Не встиг навіть відбутися парад візду отамана Петлюри в Київ (сюжет для паралельної картини до „Візду Хмельницького“ артиста — маляра Івасюка!)..... І пішла армія на нові бої, — зискавши ще одного ворога. Склалася така інтересна ситуація: з півночі (на північ від Житомира) стояла Галицька Армія на фронті проти більшовиків; на лінії Фастів—Біла Церков проти денікінців; на півдні стояла ще, очевидно оточена, південна більшовицька група (частини 45. та 47. совітських дивізій), яка з області Одеси задумала між денікінським та українським фронтом „перепровадитися“ на північ до Житомира....

Акція цієї більшовицької групи не давала ще розвинутися як слід операціям денікінсько-українським. Треба було перш усього позбутися неприємного „тре-

того“, що, користаючи з доброї нагоди, хотів передефілювати між фронтами. . . . Для зліквідування цієї більшевицької „армії“ приступлено до переведенню відповідного перегруповання до фланкових наступів на неї. Тому, що зі сходу (від денікінського фронту) не доставало спорів, більшевицькі частини відбивалися о наступ української армії і вививалися все вперед по напрямі свого призначення. Вислідом цієї цікавої кампанії було, що більшевицька група по лінії Монастирище—Погребинце—Попельня перейшла в район Житомира, найшла злуку зі своїми арміями та в додаток ще й Житомир заняла. Провід цієї більшевицької групи виконав у дійсно мистецький спосіб свій очайдушний план та ще лишній раз доказав, що де двох бється, там третій може скористати.

По прочищенню південної частини фронту від неприємного свідка роз'яснилися відносини: на півночі фронт проти більшевиків, — на сході проти денікінців.

Та сили Галицької Армії мали з дня на день. Боротьби на оба фронти вона довго видержати не могла. Почалася тому по наказу штабу Гол. Отамана повільна ліквідація протибільшевицького фронту. З північного району (Бердичів) стягнуто галицькі частини до боротьби проти денікінців. Між Бердичевом і Вінницею (Постій Начальної Галицької Команди) вкінці не було майже ніяких військових частин! Що партизанські

більшевицькі відділи цієї ситуації не використали бодай на це, щоби счинити на задах Галицької Армії велике замішання та „переполох“, нам самим було дивним. Та тоді саме і більшовики стягнули з цього фронту свої сили і перевели їх будь на фронт київський, будь на Лівобережжя проти Денікіна. На денікінським фронті переняла Галицька Армія великий відтинок фронту від лінії Козятин майже по Вапнярку-Бірзулю. На південь від цієї лінії держали фронт придніпрянські частини.

Проти військ Денікіна боролися галицькі частини однаково як і проти всіх інших ворогів української держави: билися до останньої можливої хвилини. 28. жовтня 1919 провели галицькі „бригади“ останній наступ на відтинку Райгородок-Брацлав.

На жаль загальне положення армії було тоді уже таке, що і не можна і не повинно було надіятися на успіхи. Стан деяких „бригад“ виносив тоді вже 80—90 стрільців. І з того ще відсилено денно до лічниці двох чи трьох хорих... Та про це на іншому місці.

Сказати можна одно, а саме, що Галицька Армія незалежно від усіх бід, що її постигали, до останнього віддиху виступала як зорганізована військова одиниця, яка і після перемиря з Денікіном, а тоді то ще й більше, — була цього свідомо, що вона покликана до береження й оборони прав та стремлень українського народу.

Її елян в боротьбі з ворогами був залежний, розуміється, від її боездатности. Боездатність знова, як відомо, залежить від матеріяльного забезпечення та духової диспозиції. Упадок цих двох головних чинників є й упадком боевої здатности кожної армії.

Так воно було і з Галицькою Армією. Вина лежала не в армії, а з вні її. При кінці жовтня 1919 був останній етап її боездатности: вона виглядала тоді вже радше на групу, якою зайнятися повинен міжнародний Червоний Хрест...

Одночасно з боротьбою на фронтах, працювала Галицька Армія далше і під оглядом військово-організаційним.

Перше, що кинулося в очі після нашого переходу за Збруч, було те, що молоде, здорове покоління по широких просторах зайатої народніми військами Великої України — під час того, як ішла боротьба на життя і смерть, — спокійно сиділо в хаті, цікавилось надходячими жнивими та йшло між собою о заклад, „чия возьме“: Леніна, Петлюри чи Денікіна...?

Вечерами та почаями йшла по селі широка забава молоді від гри на гармонії аж до стріляння собі в вікна.

Галицький стрілець, збідований, знущений, обдертій, стужений за своєю землицею та ріднею, переходив боєм село за селом і видячи це все, — кляв усіх та

вся; не солодко він згадував і всіх тих, що колись йому говорили або писали, що з нашим приходом на Велику Україну підніметься все, що живе, до бою з ворогами.

Треба було взятися енергійно до військового побору, поминувши вже засаду справедливості, хочби й тому, щоби сотворити запас людського матеріалу на будуче.

Галицькій Армії приділено для цієї цілі в серпні—вересні 1919 п'ять повітів. І число і назва їх відповідно до перемін на фронті та змін лінії, відмежувуючої фронтову та етапну область, постійно мінялися, чим праця була незвичайно утруднена. Окремі органи з рамени будь фронтових будь етапних галицьких команд вzialiся за діло.

Праця була дуже тяжка. Примінювано всі способи, від віч та просьб аж до репресій.

Народ відвик уже був брати що небудь поважно. Купався в ланах золотої пшениці, яких не змірити оком, в „політиці“ скинув наймогутнішого царя і перебув усі приємности революції, перебув — ситий та безучасний — „девять валів“, що перевалилися від часів царської революції через Україну...

Ну, а тепер приступай до нього!...

Та галицький стрілець і старшина приступив. У переважних випадках приговорював „поборовим“ до

серця приклад цегож галицького стрільця, ще більше організація та порядок серед Галицької Армії. Тут не було ніяких „отаманів“ з міліоновими авансами на творення полків, — не було й небезпеки, що набрані до полку люде опиняться враз і без „отамана“ і без авансів. Своєю дорогою, не знаю, чи і скільки на Великій Україні набрано полків цим цікавим та „новітнім“ способом мобілізації. Требаб комусь, хто має змогу, переглянути часописі та накази придніпрянського військового уряду з гончими листами за „отаманами“...

Не було в галицькій практиці і такого випадку, щоби скликати тисячі поборових, скажім до Могилева, казати їм ждати, а за два дні, не даючи харчу, заявити, що „не знається, що з такою масою народу почати“... (Автентичне!) Тоді поборові находили найкоротшу розв'язку: вони йшли домів.

Кожда галицька бригада чи корпус (команда етану) мали свої правильні вишколи, до яких відсилаю поборових. Їх тут кормили, вишколювали і в міру потреби притягали як доповнення на фронт. Через такі галицькі вишколи перейшло кільканайцять тисячів поборових з Придніпрянщини.

Асиміляція під оглядом військовим двох стрілецьких типів (галицького та придніпрянського) у відділах Галицької Армії почала набирати певних форм. Інакше виглядала справа з корпусом старшинським. В першій

часі після переходу за Збруч я так і мрів про одну одноцільну та одним духом натхнену українську армію без потреби додавання ріки, над якою хто родився (придністрияни, придніпряни, припрудтяни... і т. д.) Згодом увидівши все своїми власними очима, я переконався, що воно на разі майже неможливе. Поминувши всі інші немаловажні згляди, над якими можна довго дискутувати, замітив я, що перевага старшинського корпусу придніпрянської армії ніколи не булаби пристала на перехід під норми та правила правильної, що так скажу, європейської армії, якою всеж таки була армія галицька. Багато було у придніпрянській армії старшин бувшої російської чи австрійської служби, людей бездоганних та світлих, багато військових фахівців — та дуже багато було таких старшин, що з хвилею реорганізації армії й встановлення певної норми для старшинського степення (освіта, фахове вишколення, вік і т. д.) мусілиб податися добрих п'ять до десяти степенів назад, іншими словами — стати такимиж самими добрими підстаршинами чи стрільцями, як ними вони були за російської чи австрійської служби. Не говорить з мене гордість старшини. Бо я вповні признаю, що добрий та совісний підстаршина далеко цінніший чим ледачий старшина. Та дивує мене тільки, чому то в нас зразу народилося стільки „малих Наполеонів“, з яких кождий почув в собі силу командувати що найменше полком чи

бригадою... Я був свідком, як персональний референт Начальної Галицької Команди, отаман Др. Степан Шухевич пізнав в однім придніпрянським полковнику колишнього свого десятника з австрійської війни.*)

Це тільки *in margine*, — тому, що заговорив про асиміляцію.

Військовий набір не переходив всюди так гладко, як би думалося. Були околиці та повіти, де населення не признавало потреби мобілізації й ставилося ворожо до всіх заходів поборових органів. Такими незвичайно тяжкими повітами були між іншими ямпільський, могилівський, проскурівський... У вересні 1919 згадується вже у військових актах і про славу „пашковецьку республіку“, що утворилася з сіл волости Пашківці коло Проскурова. Перші непорозуміння між „Пашковецькою“ й У. Н. Республікою вийшли якраз ізза мобілізації. Дійшло до того, що правительственні

*) В Галицькій Армії після перевороту в Галичині почав загніжджуватися теж обичай іменування та підношення у степені себе самого... Почали іменувати старшин: повітові національні ради, співацькі кружки та кружки дівчат!... Але вчас привинено з гори ці „аванси“. Моглиб про це сказати більше бувші персональні референти Диктатури, Начальної Команди, Команди Етапу Армії. Та всеж таки є ще декілька старшин, яким Державний Секретаріат Військових справ для оминення більшого скандалу признав додатково і виїмково степені, надані згаданими організаціями та товариствами...

війська рушили в похід на Пашківці. Битву виграли Пашківці та захопили і полонених і скоростріли. Ні „рекрута“ не дали, ні У. Н. Республіки не признали ...

Попри організацію побору, вишколу та доповнень перевела теж Галицька Армія організацію військовій управи на місці, головню через встановлення військових (етапних) стаційних команд, команд міст, а з початком жовтня вже й повітових військових команд. Стаційні команди (кмди міст) були попри головні осередки як Камянець, Могилів н. Дн., Проскурів, Винниця, Бердичів і. т. д. майже в кожному містечку області галицьких військ. Екзекутива стаційних команд опиралася головню на етапних сотнях. Усіх їх було в серпні-вересні 1919 вісімнайцять; складалися з людей нездібних до фронтової служби (старших і слабших). В жовтні через втрату мужви число їх впало на сім, а стан з 90—120 стрільців в серпні на 5—20 стрільців! До головних завдань стаційних команд належало заведення та вдержання ладу і порядку в призначеній області, підмога в переведенню рекрутації, охорона військового та державного майна (майстерні, склади, збіжжа, цукор і т. и.). Своїм тактовним, але рішучим поведінням зискали ті галицькі команди вже в короткім часі симпатії та довіря цілого населення своєї області без огляду на народність та иншу фізіономію.

В серпні 1919 переїздив я через Вербівець (міс-

течко на схід від Нової Ушиці) та поступив до свого товариша, тоді ще поручника, Миколи Капусти. Він був там командантом етапної сотні і стаційним командантом. Я був свідком, як населення зносило в дарі для етапної сотні хліб, крупи, сало, мясо. „Вони варті, щоб їх обсипати золотом“, — казали мені селяне, — від коли вони в містечку, то тут і спокій і безпечно і справедливо. Бо тут був перед ними оден молодий полковник зі своїми лодьми. Ходили в таких шапках з червоними язиками...“ І почалося довге ойой та айай, якому я впрочім і не хочу приписувати ніякого дальшого значіння...

В Літині (місто на півн. захід від Винниці) встановлений був командантом міста з рамени Начальної Галицької Команди поручник Колодницький на місяць перед тим, як з північного (протибільшевицького) фронту почато стягати війська на протиденікінський фронт. Пор. Колодницький обняв команду після того, як у місті „новостанческі відділи“ счинили кровавий погром жицівського населення, як грабіжі та переслідування населення не знали границь. При допомі 50 стрільців заповнив галицький пор. Колодницький не тільки спокій та лад в місті, але згодом і в цілому повіті.

Населення Літина, відчуваючи всю благодать пробування між ними організованого військового відділу та справедливої команди, зорганізувало зі свого боку

на власний кошт лічницю на 200 хорих і заосм-
трювало її всіми потрібними середниками. Пор. Коло-
дницький взявся теж за побір покликаних річників і
положив основу утворенню тзв. літинської бригади, яка
по зліквідуванню протибільшевицького фронту в області
Галицької Армії була на півночі одинокою реальною
військовою одиницею.

Та прийшла хвиля під час ліквідації цієї частини
фронту, коли відкликано пор. Колодницького з його від-
ділом з Літина. Я був якраз в Начальній Галицькій
Команді у Винниці, — як заявила у начального вождя
ген. четаря Тарнавського делегація міста Літина, зложена
з представників українського, польського та жидівського
населення і благала його залишити пор. Колодницького
з його відділом в Літині, обіцяючи за це для армії як
найдалше йдучу поміч. „За час перебування цієї
команди у нашому місті“ — говорили делегати, — „ми
тільки й зазнали спокою та ладу від часу, як закипіло
на Україні. Для Вас один старшина та кількадесять
людей не мають великого значіння, — для нас це рішає
про життя наше, наших жінок та дітей“.

Ген. Тарнавський вирішив не стягати команди міста
з Літина ...

Пор. Колодницький захорував в листопаді 1919 на
п'ятнистий тиф та виздоровів. Він увійшов в порозу-
міння з отаманом повстанців Шенелем. Шенель резидував

в Хмельнику; молодий чоловік 23—25 років, енергійний, рухливий і розумний, бувший прапорщик російської служби, на жаль один з найголосніших організаторів погромів. Сила його „армії“ виносила в „мирному“ часі до 200 піхотинців та 80 їздців; в разі потреби набиралося в него до 2—3 тисячі повстанців з сіл. Мені розказували, що пор. Колодницький мав на Шепеля великий вплив і зумів його переконати, що заведенням ладу та безпеки життя горожанина без огляду на його народність чи віру робиться для держави далеко більшу та кращу прислугу чим безумними, кровавими погромами.

В серпні 1919 поприділювано до стаційних команд галицьких військових суддів, які ізза зменшення числа галицьких полевих судів оставали без приділення. Як тільки населення довідалося, що в містечку є і „правдивий“ суддя (а воно на стільки вже пізнало Галицьку Армію, що там усе було „правдиве“ — і стрілець і старшина і лікар і ветеринар чи суддя), то цей судовий референт тільки й мав до діла, що загоджувати та розсуджувати спорячі сторони з села (Нова Ушиця і т. д.) І всі були задоволені галицькими суддями.

Я подав лише декілька картинок з обсягу військово-організаційної діяльності Галицької Армії, які заховалися у мене найживіше в пам'яті. Примірів в роді поданих багато. Бож кождий галицький старшина на місці

відвічального команданта віддавав справі все своє знання та найсильнішу волю для налагодження розбитих відносин в краю.

Населення відчувало весь благодатний, лагодячий вплив Галицької Армії, що забезпечувала йому лад, спокій та справедливість. Воно почало дихати мирним життям. Оттому то і симпатії цього населення, як простого люду так дійсної інтелігенції, весь час перебування Галицької Армії на території Великої України були і будуть на її стороні. Я цього певний, що це вражіння трівале і на все житиме в душі населення.

Як що лучалися одиниці, що забули своє особисте та й народне достоїнство і надуживали уділеного їм найвищою командою довіря для направи своїх „карманів“, то це випадки рідкі, яких коріння у здеморалізованню відносинами при кінці великої війни чи в часі галицької господарки в дома . . . Проти таких одиниць виступала з усею рішучістю Начальна Галицька Команда, а нарід (нація) колись випише їх імена на таблиці вічного сорому.

Разом з працею військовою виконувала Галицька Армія і горячу працю культурно-освітню. Я мав щастя протягом одного місяця (серпень-половина вересня, 1919) працювати в „Відділі для освіти при Команді Етапу Гал. Армії“ (В. д. О.); з кінцем падолиста (до 24. грудня 1919) працював я в „Пресовій Квартирі

Начальної Команди Галицької Армії“ у Винниці. Я мав нагоду приглянутися зблизька праці Галицької Армії в культурно-освітньому напрямі. Тому й зупинюся довше над описом цієї діяльності; уважаю, що значіння її для уґрунтування української національної свідомости серед народніх мас України та двигнення ідеї української державности далеко важнійше чим усі добутки оружжя. Бо щойно після уґрунтування національної свідомости здобутки зброї можуть мати тривкість.

„Відділ для освіти“ мав за завдання поглиблювати освіту нашого війська, скріплювати у нього народньо-патріотичного духа, одночасно нести освіту і між селянські маси, викликувати та образувати їх народню свідомість, закріплювати до ділання для добра та визволення української землі. На цих головних основах мав згодом повстати великий освітний центр, апостольська організація науки та національного виховання. Галицькі частини, що переходили селами або були в них на довший час розміщені, працювали вже самі над освідченням селянства; вони скликували віча та робили гутірки, давали відчити, аматорські вистави й вечери співу. Та ця вся праця була доривочна: недоставало їй зорганізування. Частини були і переходили далше; для утривалення впливів, для успішного плекання засіяного зерна треба було навязати з селом, з свідомішими одиницями з поміж селян, з діячами-авто-

хтонами (яким серед темної маси та ще в такому розхвилюваному часі опадали руки) тривалий зв'язок та йти їм на руку всіми способами.

В. д. О. мав спершу виконувати свої завдання тільки в області етапу Гал. Армії: в полосі фронтовій ішла тільки, що так скажу, підготовляюча робота. Згодом мав згаданий відділ обняти всю область Галицької Армії.

Я дістав наказ формувати „Відділ для освіти“ від Команди Етапу Галицької Армії в Кам'янці Под. дня 11. серпня 1919. Притім видано мені . . . кілька аркушів паперу та пару олівців з тим, що про всі інші „дрібниці“, нпр. приміщення, помічні сили і т. д. постаратися повинен я сам.

В Кам'янці мимо найліпшої волі знайти приміщення я не міг.*) І я сидів „в комірнім“ у канцелярії одного з відділів Команди Етапу — і на вступ кусав з розпуки видані мені „скарбом“ олівці

Та всеж таки за час мого перебування в Кам'янці (два тижні) вдалося мені зібрати горстку добрих працівників, закупити троха книжок, дістати від Міністерства Преси брошур та відозв, забезпечити присилку часописів та всяких видань. Великою підмогою для праці відділу було й це, що галицька Диктатура передала мені хоч

*) Усякі панські „палачки“ були рішенням придніпрянського правительства звільнені від реквізицій!!..

невелику (поверх 100 чисел) та інтересну популярністю своїх видань бібліотечку просвітного кружка при Диктатурі.

Переїхавши до Жмеринки (нового осідку Команди Етапу Гал. Армії), принявся я зараз до організації відділу та одночасно вже і до праці між частинами та на селі. Головними працівниками відділу були: Андрій Озарків, народний учитель з Виспи біля Рогатина і б. шкільний референт рогатинського повіту, чоловік незвичайно ідейний та освічений, знаменитий популярний бесідник, який мимо поважної грудної недуги з пожертвуванням свого життя їздив по селах на віча та збори; Василь Апостол, богослов, добрий організатор та палкий бесідник-вічевик; Пилип Івасевич, управитель народної школи в Бурштині, незвичайно працьовитий, освічений та поважний чоловік; Юрій Стефанюк, правник, добрий агітатор та бесідник; крім цих Галичан був і Придніпрянець Микола Кравець, розумна, ідейна людина, що цілою душею зрозумів наші змагання та щиро пристав до галицького гуртка праці; Іван Чабан, управитель народної школи з Стрийщини, старший віком, поважний та працьовитий чоловік, хор. Др. Іван Романків, хор. Осип Бійовський, хор. Іван Сенюта (дірігент, референт музичний), хор. Костів (театр. артист, референт театру) та інші.

Зрозумінню ваги завдання та праці отсего невеликого гуртка і приписати належить усе те, що зроблено в культурно-освітнім напрямі з рамени вище згаданого відділу.

Відповідно до завдання мусіла просвітна праця йти двома руслами: одним для стрільцтва, другим для населення.

Для першого треба було евентуального творення курсів для неграмотних, дальше періодичних лекцій та гутірок з обсягу історії України та української літератури, читання часописів та їх пояснювання, читання популярних історичних оповідань та зразків поезії. Отсею працею між стрільцтвом мусів займатися старшина військової частини, який у вільних від заняття хвилях гуртував круг себе стрільців свого відділу і з військового начальника мусів стати старшим братом, учителем. Відділ для освіти мав йому дати тільки середники. Зате інакше стояла справа з населенням.

Воно привитало галицьку армію назвою „австріяки“, відносилося до неї коли не ворожо, то у всякім випадку байдужно. Народня маса головню ізза недостачі рідної школи під час російського ярма та плянового придушення розвою національної свідомости всіми опричинками насильства, разила своєю темнотою, національною несвідомістю, тісним світоглядом. Все це намагалася вона покрити бутністю, впертістю, безучасністю або висміванням усіх кращих національних змагань.

Тільки численні та масові віча з випробуваними популярними бесідниками, готовими відбити на місці в приступний і ясний спосіб усі закиди та глуз наладованої недовірям „публики“ — могли мати успіх. Після віч, після вияснень, хто такий галицький стрілець та чого він прийшов на Велику Україну, можна було щойно думати над освітньою організацією, закладанням освітніх кружків та читалень, відновою діяльності нечисленних, припавших порохом „Просвіт“ і. т. д.

Перші кроки в цьому напрямі зробили ще перед офіційним оснуванням „відділу для освіти“ самі галицькі частини та команди. Я був між иншим з кінцем липня та початком серпня на кількох вічах, що їх уладжував Командант Етапу III. корпусу, сотн. Петро Бігус (нар. учитель з Павлова біля Бережан) в Камянецькій повіті.

Наслідки таких віч (крім бесідників виступав теж хор зложений зі старшин та підстаршин і співав народні та патріотичні пісні) були скорі та очевидні. Населення, що перед вічем недовірливо „бокувало“ від Галичан та пускало на їх адресу насмішливі й обидні замітки, — після віча, триваючого іноді й більше годин, підходило до цих Галичан, доповнювало іноді дуже остроумними запитаннями все те, що чуло від бесідників, та запрошувало приїхати в те або друге село й уладити подібне віче.

Аналогічну працю переводили в цей час і інші галицькі частини та команди, як що тільки вони розпоряджали якиминибудь відповідними силами, — бесідниками, хором і т. п.

Для переведення плянної освітньої праці в області етапу повинен був В. д. О. опертися головню на етапних сотнях (17), які були розкинені по всіх закутках галицької етапної території, — опісляж на всіх наших галицьких військових заведеннях та формаціях.

Були тоді три галицькі команди групи етапних сотень (обіймаючих по 5—6 цих сотень); з рамени В. д. О. призначено отже трох окремих старшин, що мали бути лучниками між сотнями та Відділом для освіти й мали дбати про скорє передавання матеріалу (часописі, книжки, відозви, вказівки) до частин та проводити цілій освітній акції в своїй області. Для кожного иншого галицького етапного відділу, вишколу, заведення і т. п. був назначений окремий „освітній старшина“. Для одноцільности всеї освітньої праці розділено між галицькі частини докладну інструкцію, опрацьовану Відділом д. О., у якій представлено докладно всі завдання цієї праці та способи для її переведення.

При Відділі д. О. заложено центральну бібліотеку (около 350 томів) для користування частин, розміщених в місци постою Відділу для освіти, — крім цього утворено з книжок закуплених в Кам'янці та Винниці

одинайцять похідних бібліотечок (кожна по 20 творів = 50 – 60 одиниць) для розділу між частини. Після мого відходу заложено дальших вісім подібних бібліотечок. Кожда похідна бібліотечка складалася з різних творів, — після використання її одною частиною перемінював їх В. д. О. так, що все інші твори діставалися частині.

Часописі приходили з Камянця дуже неправильно і в кількості, яка не вистарчала на розділення по цілій області етапу (по 300—500 примірників „України“, „Стрільця“, „Трудової Громади“ і. т. д. — з виїмком „Боротьби“*). Оснування спеціальної часописі стрінуло великі труднощі головно ізза недостатчі паперу та відповідної друкарні в місці.

Намагалось тому відозвами. За мене видано їх шість (звернених будь до селян будь до стрільців) в загальнім числі 30.000 листів, — та розділено їх на частини і села. Друкування одного накладу відозви (папір давала друкарня) обходилося пересічно на 2000 карбованців.

Живо йшла праця вічева. Вічевики Відділу д. О. (Озарків, Апостол, Стефанюк, Кравець) уладили в Жмеринці та повіті ряд віч при великім здвизі народа (до мойого відходу відбулося їх вісімнайцять), відновили

*) Годі було впустити такого шкідника до поважної організації роботи.

три сільські кружки „Просвіти“ та заклали один новий освітній селянський кружок, залежний від Відділу для освіти та спомоганий звідси літературою. У вічах по містах та місточках брало звичайно участь у великій кількості і житівське населення, яке отверто висказувало свій подив для розсудности й рухливости ума галицького війська. Та найбільше мабуть дивувало Житівне, що на таких вічах не накликавав ніхто ні до пімсти на них, ні до погромів — а виключно тільки до розумної державної праці всіх горожан.

Театральна дружина Відділу для освіти, яку зложив хор. Костів, дала в Жмеринці, Барі, Браїлові і т. д. декілька вистав „Наталки Полтавки“, „Ой не ходи Грицю“ та „Житівки—вихрестки“. Хоч такі вистави ізза недостачі відповідних умовин (декорацій, відповідної сали, музики і т. д.) були досить примітивними, однак тут ніхто з нас про не і не питав. Взялися ми ломити ледову кригу, то і ломили, чим і як могли.

Зорганізувався теж і хор, який їздив по селах і давав вечері співу. Та вже у вересні приходилось йому майже що другий день співати — на похоронах...

Незалежно від Відділу д. О. працювали одночасно в області фронту освітні старшини корпусів та бригад усіми можливими средствами з повною посвятою і зрозумінням ваги такої „умиротворяючої“ праці.

Відношення населення до галицького війська вже в місяць після його приходу за Збруч стало дружним та сердечним. Інтелігентніші селяне говорили прямо:

„Все, що ви розповідаєте — нам нове. Нас ніхто цього не вчив. Багато вертілось між нами різних агітаторів з міста, — остогидло, ми вже їх і гонимо. То есери, то есдеки, то есефи, то большевики, то кацапи — кождий своє. Ви одні, що сказали: вперед лад та спокій, перш усього сильна українська держава. Вперед зуби — а потім, пожалуй, і кусайся!“

Ясно: народ, що не мав ще належної національної свідомости, брали за матеріал своїх партійних експериментів усякі „куцохвости“. І щойно після того, — як тому народові сказано, що він безумовно повинен бути есером чи есдеком — він довідався, що в Галичині не „австріяки“ і не „венгри“, а Українці такіж як він, що дальше такі самі Українці і за сніжними Карпатами і на зеленій Буковині і на плодючій Кубані; той народ почув від нас свої думи, що їх співали його прапрадіди, пізнав, зо що вони боролися і голови буйні клали. Тай почав розуміти порив галицького стрільця, що серед злиднів та недостач сповнював своє завдання, до якого його покликала історія. Таким чином народ бунтувався з байдужности і дозрівав.

Одного тільки жаль, — а саме, що сотки тих інтелігентів без різниці „области“, що сиділи в Ка-

мянци, у безчинстві стирали дорогі підошви на кам'янім помості або поглядаючи на захід та на північ (на сході стояла тоді фронтом армія), все „потерпали“, або, що ще більше непростиме, бавилися в політиканство, вірячи сліпо в довготерпеливість „пробного крілика“ — не пішли на село, не відважилися стати око в око з народом, вислухати його оскарження та жадань, зрозуміти його, двигнути з байдужности, [повести правдивою дорогою. Можеб тоді і тверезою стала була праця в Кам'янці.

Народ на Великій Україні добрий, щирий, трудящий. Зумієш до нього промовити, він тобі в нічім не відмовить. Він тільки хорий після тих безчисленних та різних партійних інекцій, що ними його кололи як „пробного крілика.“

Уздоровити його легко: ладом і порядком (в часописях писалося багато про „тверду владу“), заспокоєнням його життєвих вимог (земля, сіль, нафта) і спокійною та розсудно проведеною правдивою освітою в національнім дусі.

На мій великий жаль та мимо великою опору з боку Команди Етапу Армії покликано мене по місяці праці в Відділі для освіти на инше місце до Начальної Команди Галицької Армії. Начальником відділу полишив я чет. Івана Сенюту.

Дня 24. падолиста 1919 назначено мене начальником „Пресової Квартири НКГА.“ Я переняв її від

чет. Івана Герасимовича, — і знова протягом місяця мав я нагоду приглянутися культурній праці галицького війська.

„Пресова Квартира“ була інституцією в роді Відділу д. О. тільки з тою великою різницею, що обіймала вже цілу область галицьких військ і відповідно до цього розпоряджала й більшими середниками і могла їх доцільно використати. Жаль тільки, що час та положення Галицької Армії не відповідали тенденціям цієї установи. Армія лежала вже в судорогах під страшною пошестю (за перші два тижні захорідо п'ять моїх працівників будь на п'ятистий, будь на поворотний тиф). Духовий та моральний настрій був катастрофальний. Всеж таки я уважав, що якраз у хвили такої катастрофи, викликаної фізичним нещастям та моральним пригнобленням чи незорієнтованістю, — праця освітня з переважаючою закраскою агітаційною, піддержуючою духа та вияснюючою причини і наслідки подій останнього місяця як серед стрільцтва так і серед населення — є конечна, необхідна.

При всій трудності праці у такій розхвильований час дізнавав я ще немало неприємностей і зі сторони тодішньої Начальної Команди, яка і надалі хотіла твердо обстоювати свою засаду повної аполітичності армії (мimo того, що тоді не було на Україні ніякого міродайного українського політичного чинника, який-би

супроти денікінського уряду обстоював народню справу). От хочби такий примір: зложені мною відозви до селянства — і другу до стрільців не пропустила мені цензура Начальної Команди так, що я приневолений був з оминенням цієї цензури на свою відповідальність видрукувати і пустити між військо обі відозви. Не можу посудити тодішню Начальну Команду про злу волю і цього рода подію приписую хіба незрозумінню положення і за малій рішучости супроти денікінського уряду.

Та було це якраз тоді, коли російська пропаганда (в Винниці було денікінське пропагандне бюро) граничила зі смішністю або доходила до великої смілости. Приміром: в тиждень після перемиря появилися у Винниці та по інших містах, як пр. у Жмеринці, Деражні, — відозви друковані на російській мові, в яких взивано галицьких стрільців, кидати ряди своєї армії і поступати . . . в ряди російської добровольчої армії! Відозви ці, як опісля вияснилося, друковані були ще в часі, коли обі армії стояли фронтом проти себе: в „объединительнім“ розгарі розліплено їх після перемиря . . . Розуміється, Начальна Команда застеріглася рішучо у російського військового представника перед такою пропагандою.

Або ще інакше, а це вже доволі сміле: з початком грудня 1919 розліпила денікінська пропаганда у Винниці, Жмеринці і т. д. листки під заголовком „Украина или Малороссія?“ В них методами відомого пана Са-

венка популярно доказувано, що Україна — це германська видумка та що оден на світі „русскій“ народ. Я сам був після цього у представника Добрармії при НКГА., полк. ген. шт. Саборского, представив йому всю невмісність та короткозорість такої пропаганди й агітації та зажадав, щоби на будуче не виставлювано терпеливості українського стрільця чи громадянина на такі експерименти. Полк. Саборскому було дуже прикро за тупість органів денікінської пропаганди; він сказав своїйму бюрови пропаганди на будуче усякі листки та відозви, які воно схоче розповсюджувати, предкладати вперед йому до осуду. Не треба хіба доказувати, що такої пропаганди свідомі Галицька Армія не боялася. Команда її протестувала тільки для засади.

Відповідно до таких проявів, як і підлягаючих національному осудови вчинків деяких забутих одиниць, що скидали пр. зі своїх шапок український герб, а причіплювали денікінську кокарду — дуже тяжке було становище пресової квартири. Вона на кожному кроці (як супроти очарованих перемирям та йдучих за далеко у своїх висновках денікінців, — так і супроти власних одиниць, що з перемиря витягали за широкі консеквенції) мусіла обстоювати національну гідність та виявляти всю нестійність яких би не було політичних комбінацій на будуче.

Пресова квартира ділилася на сім підвідділів: ор-

гaнiзацiйний, видавничий, вiчевий, iсторичний, iнформацiйний, бiблiотечний, театральнo-музичний.

Пiдвiддiл органiзацiйний мав за завдання оснувати органiзацiю освiтньої працi в цiлій облaсти галицьких вiйськ вiд корпусiв аж до найменших частин та заведень, дати їм провiднi думки для ведення цeї працi, удiлювати вказiвки, вiдповiдаючi як хвиливи так i кождохасовий ситуацiї, навязати та удержувати зносини з просвiтними й культурними органiзацiями Приднiпряння. Вiдповiдаючий усiм вимогам, подрiбний i вичерпуючий статут органiзацiї (який виготовили чет. Герасимович та прап. п. Онихук) предложив я Начальний Командi Галицькiй Армiї для затвердження зараз в перших днях мого придiлення до Пресової Квартيري. Я дiстав його назад з тим, що маю зладити його... нiмецький переклад. Повний аркушевий фoрмaт — околo 60 сторiн! При цiлоденнiм заняттю праця на кiлька тижнiв. Я мусiв заявити, що перекладу не маю часу зробити. Вказiвки щодо органiзацiї виданi були будь устно начальникам бюр пропaгaнди всiх корпусiв, будь уривками телефонiчно. А основний, цiнний статут лежав без примiнення — мiж актами. Оттака то була праця*)....

*) В листопадi кружляв серед вiйська такий дотеп: Питання: „Що значить Н. К. Г. А.?" Вiдповiдь: „Нiмецька Команда Галицької Армiї“. Це був дотинoк на тему того, що в

До підвідділу видавничого належала передовсім редакція часопису „Козацький Голос“ (редактор чет. Михайло Старосольський), спершу часопису І. Галицького Корпуса, від падолиста 1919 орґану Пресової Квартури (Н. К. Г. А.). Попри видавання згаданого часопису (іза великих технічних труднощів виходив дуже неправильно — тоді всего раз на тиждень) збирано та приладжувано матеріал до видання календаря „Український Прапор на 1920 рік“. Над збіркою матеріалу працювали у підвідділі чет. Герасимович, чет. Степан Масляк, хор. Іван Бобинський, Ростислав Заклинський і и. Матеріалу назбиралося дуже багато: не було дня, щоб не надіслано з корпусів та етапу ріжних споминів, оповідань та поезій.

Пресова Квартура оголосила теж конкурс на артистичну окладинку для цього календаря, визначаючи відповідні нагороди (1500, 1000 і 500 карб.).

Вплинуло одинайцять проектів, з яких три вибрала й запреміювала оціночна комісія дня 14. XII. 1919.* Решту закупила пресова квартура на власність.

Іза недостатчі паперу мав хор. Масляк виїхати

Начальній Команді було багато німецьких фахових старшин на високих становищах (зрештою треба признати, що вони працювали совісно).

*) Проект хор. Ю. Максимчука 1 нагорода, хор. Колпуняка 2-а, хор Дроздовського 3-а.

до Миколаїва для видрукування пего календаря, який заповідався незвичайно гарно. Кінцевий розпад (якого я вже не бачив) мабуть не дозволив на видання календаря.

Підвідділ вічевий, до якого я приєднав між іншими знаного мені з його попередньої діяльності в Відділі для Освіти п. Андрія Озаркова та наміряв до нього стягнути всіх працівників цього відділу, — не міг уже проявити (з огляду на загальне положення) ніякої діяльності.

До смерти пор. Миколи Федюшки (Евшана) творив відділ історичний окрему одиницю всередині Начальної Команди. Після його трагічної смерти (вмер на п'ятнистий тиф дня 23. XI. 1919) прилучено цей відділ (працювали в ньому ще чет. Гнат Колцуняк та хор. Юра Шкрумеляк) до Пресової Квартири. Ізза недостатчі фахового історика був він через якийсь час неактивним. Щойно з приїздом Івана Кривецького (кінець листопада), який обняв провід підвідділу, почалася знова праця. Історичного матеріалу було дуже багато — кілька великих скринь, — мимо того, що не всі галицькі команди та відділи відкликнулися на зазив та наказ Начальної Команди збирати та присилати всякого рода історичний субстрат.

Відомий ще в Галичині зі свого великого знання та сумлінної працьовитості історик Кривецький при-

нявся горячо за діло, що його не судилося покінчити незабутньому Евшанови. Боюся, щоби серед тяжких переживань галицької армії в січні 1920 цей вельми цінний і для історії незвичайно важний матеріал не пропав.

Підвідділ інформаційний був заступлений головню в праці інформаційного бюро, („Прескват НКГА“ — передтим УПБ (українське пресове бюро) при Диктатурі ЗОУНР; начальником його був за мене чет. Ткачівський, дуже молодий, але дуже працьовитий і здібний та притім скромний чоловік. Він використовував радія (НКом. мала власну радіостанцію, що приймала телеграми) та часописні вісти і розроблював їх для преси, пропаганди й інформації команд.

Підвідділ бібліотечний (начальник Филип Івасевич) основувався головню на бібліотеці колишнього Відділу для Освіти; намічене (та нездійснене ізза провалу всіх намірів!) було закупи нових книжок в Києві й Одесі та обділення похідними бібліотеками як найбільшого числа галицьких частин.

Референтом театральним був Петро Артимович. Театральна дружина „Львівського Театру“ перейшла була з падолистом 1919 під опіку та на етат Начальної Команди Г. А. і підлягала через військового театального референта пресовій квартирі згл. Начальній Команді Г. А. В падолисті прийнято до дружини нові артистичні сили та доведено до числа 43 артистів.

Попри давних артистів як пані Пилипенко, Юрчакова, Литвинівна й п. та панове Рубчак, Бенцаль, Бучма, Шеремета, Крушельницький — упрощено до співпраці такі сили, як пані Козакова, п. Орлова і т. п. Дружина дала протягом жовтня та листопада 1919 у Винниці ряд вистав: сцеля мійського театру була все переповнена як українською так і російською місцевою публікою. „Новий Львівський Театр“ (назву змінено з „Льв. Т.“) стояв під кінець перебування у Винниці як під оглядом добору артистичних сил так і приготовленого репертуару на висоті свого завдання.

Не можу не згадати тут і всіх інших членів Пресової квартири, які проявили найкращу охоту для цієї важкої та самотньо плідної освітньої праці й віддавали їй своє повне розуміння та труд. І так запросив я до участі в праці пресової квартири паню Галю Шепаровичеву (жону сотника Льва Ш.), п. сотн. Дра Романа Ковшевича (випрацював за мене дуже цікаву та цінну розвідку про світову мирову конференцію, — мала бути поміщена в календарі), артиста-малю Миколу Івасюка; приділені були до пресової квартири ще п. Катя Желізна, чет. Могильняк, чет. Романишин хор. Дроздовський (малю), прап. Козоріс, Тарнавецький, хор. Чубатий та інші, яких імена хвилево випали з мого „Kriegs-gedächtnis“...

По корпусам працювали під цей час (залежні від Пресової Кватири) Бюра пропаганди (назва дуже невлучна — краще Освітні старшини корпусів), які організували цілу освітню роботу в своїй області та проводили її. Організація ця йшла при допомозі освітніх старшин бригад, полків, курінів аж до найменших одиниць на фронті та всіх корпусних заведень. Пора не догідна під ніяку організацію, пересування частин в новий район (Миколаїв, Херсон, Одеса), яке вже почалося було, — не дозволили цій організації захопити ґрунт під ноги ні розвинутися. Армія була вже занадто розхвильована, занепокоєна та розполітикована, щоб можна було з успіхом перевести яку небудь ширшу, спокійну акцію.

Начальниками корпусних бюр пропаганди, що мимо тяжких умовин не знеохотилися до останньої хвили й витревали в спокійній, совісній праці, були за час мого перебування в Пресовій квартирі: чет. Гачкевич (І. корпус), пор. Володимир Б а б я к (ІІ. корпус) чоловік незвичайно плодovitої праці; попри освітню роботу в корпусі багато писав, передовсім історичні оповідання, спомини, біографії галицьких старшин та стрільців, що визначилися в боях, боеві картини з власного життя і т. п., сотн. Микола Щ у р о в с ь к и й*), опісля четар (проф.)

*) Помер на п'ятистий тиф у Винниці дня 24. листопада 1919.

Василь Чайківський (ІІІ. корпус). Працювали вони, працювали десятки освітніх старшин таї органів по бригадах, полках, четах. Були це люде, ще запалені великим духом, не боялися ні злиднів, ні пошести, ні смерти. Йшли поміж стрільців по відділах та по лічницях, піддержували, заохочували, переконували зичливістю, любовю, самопожертвуванням.

Широко зачеркнена культурно-освітня праця галицького війська не розвинулася так, як моглаб була розвинутися при сприяючих умовинах.

Та кинено там на плідючий чорнозем здорове зерно і вказано всім тим, що схочуть дійсно опертися на народній масі, а мають очі, щоб видіти й уші, щоб чути, — дорогу, якою їм іти до цього народа.

З усього висше наведеного ясно видно, як представляла собі чи Команда Галицької Армії, чи само галицьке військо своє післаництво на Великій Україні взагалі. Кожду хвилину, кожду нагоду використовував галицький старшина чи стрілець, щоб добром служити народній справі. Крісом проти ворогів, освітою для заблудивших в лабіринті соціальних партійних експериментів, темних братів.

І простий, щирый народ зрозумів це галицьке військо і шанував. Стрінув він галицького стрільця ворожим, недовірчивим оком як „Австріяка“, пращав як рідного брата.

Були непорозуміння — не перечу. Вони не дадуться деколи й оминуті. Досить одного нерозважного, горячого чоловіка, щоб викликати бурю. Та це прояви льокальні, викликані неумінням говорити з одної, — неумінням розуміти з другої сторони.

І хоч розгорячковані, невідповідальні чинники кинули з Камянця клич „бий Галичан!“, на який, здавалосяб, відкликнутися мусіло і повинно було все, що дихає (якжеж?! „зрадники, запроданці царських генералів, Іскаріюти“ і т. п.), не піднялася ні одна селянська чесна рука, щоб вдарити каменем галицького стрільця. Народ сам прозрів там, де осліпли ті, що бралися його вести.

Я далекий від того, щоб апотеозувати Галицьку Армію. Я готов признати і її хиби й недостачі. Та я хочу бути тільки справедливим в тім, в чім інші, що не були серед неї, не виділи її праці та страждань, є несправедливими.

В Галичині було це військо досить примітивне, нервове, засліплене своєю мнимою непобідимістю (чим я собі і вияснюю більші й менші промахи чи то одиниць чи цілих груп). На Великій Україні, вигнане з хати, воно споважніло, дозріло. Безчинність правительства, конечність самопомочі та самооборони спонукали галицьку армію стати на власні ноги, зрозуміти свої завдання та приноровити до них цілу свою працю.

Я не забуду думок пок. Евшана (що їм він дав вислів і в своїй розвідці „Великі Роковини“), з яким я мав нагоду між иншим говорити і про освітню та загально-культурну працю галицької армії на Великій Україні.

„Ми“ — говорив він, „сповнили наше історичне завдання. Наша боротьба в Галичині та над Дніпром, наша культурна праця тут на Великій Україні, — безслідно пропасти не можуть. Нехай ми загинемо й всі, до ноги, ми будемо погноєм для грядучого покоління, яке оцінить нашу працю й черпати буде з нашої муки собі свідомість, ідею, силу“

ooo

III.

Перемиря та договір з Денікіном.

Перемиря Галицької Армії з військами Денікіна це не подія, яка несподівано „впала з неба“, будучи тільки основою чи на хвилювій самоволі армії чи на настроях її команди. Це одна з дальших, хоч і як болючих форм самопомочі армії, що позбавлена допомоги правительства Великої України, кинена на поталу всіх матеріяльних недостач, хоріб і нещасть, розбита фізично і морально, лежала в останніх судорогах...

Що до катастрофи прийти мусіло, про це, — я переконаний, — не сумнівався ні оден розсудний, зимно думаючий чоловік, який бував серед армії та не був за лінивий використати свого найпримітивнішого Божого дару: очей та ушей. Як саме проявиться ця катастрофа — про це не багато роздумовано, тим більше, що ми за послідні часи привикли все й у всім надіятися на якесь чудо, що безумовно (до того степеня ми віруючі!) прийде і витягне нас з біди.*)

*) Віра в чуда та безоглядна надія, що зробиться добре для нас і без нас (яка, признаю, іноді дійсно й не заводила),

Не можна теж говорити і про політичну орієнтацію армії в цей або той бік. Бо армія не мала не то що такої орієнтації — але навіть належної інформації про те, що діється в світі поза Винницею, Баром, Немировом чи Могилевом.

Одинокою орієнтацією Галицької Армії на Великій Україні була боротьба та змагання за ліпшу долю українського народу. І ця орієнтація остала твердо в армії і після перемиря з Денікіном, тимбільше, що це перемиря мало характер чисто військовий і ніяких зобов'язань чи уступок політичної натури нікому не давало.

Денікінський уряд та командування знали про це дуже добре, що Галицької Армії не зможуть втягнути до ніякого вчинку, який був би противний її ідеології: і тимбільше вони її шанували та цінили.

На святі VI. бригади в Винниці, де були між иншими присутні англійський і американський військові представники, виголосив представник російської команди Новоросійської області, полковник ген. шт. Коновалов, по українськи промову, в якій висказував свій подив та пошану для Галицької Армії за її патріотичний національний дух та її пожертвування: оркестрі велів

доходила до цього, що у своїм часі говорено про те, що нашим державним девізом (аналогічно до австрійського „*viribus unitis*“) повинно бути: „*Der dumme hat Glück*“ ...

грати український народний гімн, який і відповідно вшановано.

Я не хочу цю впрочім цілком маловажною подією сказати нічого більше, як тільки те, що російські мірдайнні чинники добре знали й розуміли, — так, як це знав і всякий мало-мальськи зорієнтований інтелігент чи стрілець, що Галицька Армія не дасть своєї душі нікому, як тільки своєму українському народови.

Російська публична опінія (преса) теж не могла знайти в факті перемиря ніякого гачка, за який — би могла вчепитися для витягнення яких небудь політичних консеквенцій. Не забуду статті В. Шульгина в „Кієвлянині“ (числа та дати не памятаю, — було це в кілька тижнів після заключення перемиря). В тій статті цей відомий політичний туз каже між иншим таке:

„Фактом є заключення перемиря Галицької Армії з Добр. Армією. Не знати тільки, які причини спонукали до цього галицьку армію. Або вона дійсно хоче зірвати з Германською інтригою і йти від тепер по „володимирським путі“ — тоді ми цей її крок можемо тільки поздоровити й запевнити, що вона знайде у нас щире, братнє серце та велике попєртя в справі її рідимого краю. . .

„Або вона, приперта з усіх сторін невзгодами, нещастями, пошестю, хоче до нас притулитися і на кошт нашої відомої широкої рускої натури продовжувати

свою „сепаратистичну“ роботу. У цім випадку знайде вона в нас велике розчарування . . .“

В два тижні після цієї статті (при кінці грудня 1919) читав я в Одесі статтю політика такоїж самої марки (не знаю, чи Шульгина чи Савенка) в „Єдиної Росії“, який проголошує формально „дєвінтересма“ Росії до справ Східної Галичини та твердить, що Росія, пхаючи палець в східну Галичину, бере собі в формі українського руху („гніздо ос“) клопіт на й так нездорову голову. . .

Значить, вже в однім місяці після заключення перемиря перестали пробувати тягнути політичні консеквенції з того перемиря навіть ті, що були далеко від Галицької Армії та що їх одним фактом є політичне куплерство: доказ, що і само перемиря і постава Галицької Армії після його заключення не давали розгону ніяким рос. політичним комбінаціям.

Як що „наших за границею“, пр. у Відні, Берліні і т. д. це перемиря поставило в тупик та в дуже неясне, прикре положення, то причина цього лежить в тім, що вони мало поінформовані про дійсний стан річей, повірили в вісти про „зраду“, які перед усіма другими вістями облетіли світ. Усякому посторонньому громадянину (при чашці „мокки“) мусіла отся справа представлятися менш-більше так: Армія здорова, сита, одягнена (бракувало їй ще хіба лиш трохи „птичого

молока“) одного дня подякувала за службу своєму правительству і перейшла до Денікіна, підписавши циркуляр на зречення всіх своїх народних аспірацій. Зрадивши в цей спосіб придніпрянський уряд (який, до статті сказавши, „зужив себе“ цілого для великих заходів для цієї галицької армії) та зрадивши українську справу взагалі, — вона ще до того поставила у критичне положення й придніпрянську армію, яка мимо своєї незвичайної боездатності та запалу з огляду на це мусіла теж зліквідуватися. У ч. 3. (т. 1) тижневика „Воля“ за січень 1920 („Огляд подій“ ст. 128) дочитався я до ось якого цікавого виводу доморослого військового критика:

„Ця зрада поставила військо й уряд УНР. в невимовно тяжке становище. З одного боку переповненість (!) Кам'янця викликала широке розповсюдження епідемій (до 10%), котрі перекинулися і на армію (до 50%) і таким чином в великій мірі утруднювали боротьбу з ворогом. . .

„З другого боку відкриття війську Денікіна вільної дороги на Кам'янець поставило під загрозу і саме існування уряду УНР“ . . .

Значить: наслідком „зради“ було розповсюдження пошестей з причини переповнення Кам'янця і загроза існуванню уряду УНР.

Цей „льоґіка“ військового критика не беруся навіть

оспорювати, бо свідчить вона про те, що (у найліпшому разі!) поза Кам'янець далеко не бував цей Богом забутий критик. . .

Вкінці я готов навіть в дечім з ним згодитися, а саме, що Кам'янець — саме Кам'янець н. П. був джерелом тої найстрашнішої епідемії, з якої вийшли всі інші нужди то язви, — тої чуми, що здешаткувала та кинула в обійми Денікіна колись сильну та здорову Галицьку Армію. . .

„Переповненість“ Кам'янця безумовно грала теж свою роль. Деякі круги „всеціло“ пхалися „до корита“ — а між народом та між військом не було нікого або дуже небагато.

Щож до „загрози існуванню уряду УНР.“ — то я певен, що за тим урядом та щеї враз з „критиком“ не булаб плакала Україна. . .

Придніпрянська Армія стояла з кінцем жовтня чи в початках листопада, завдяки дбайливості свого правительства та внутрішнього свого уладу що до своєї боездатності на рівній степені зі знищеною Галицькою Армією. Ріжниця лежала тільки, що так чемно скажу, в числах. Зрештою: перемиря з армією Денікіна заключила Галицька Армія в дійсності щойно тоді, як придніпрянське правительство та Гол. Отаман дали на ведення переговорів свою принципіальну згоду, — значить тоді, як стало безсумнівно ясным що ні галицька ні

придніпрянська армія*, вдержатися не в силі. Пощож
отже бавитися в софістерії?

Перемиря названо коротко „зрадою“. Та є в
цім перемирю два етапи; перший: переговори ген.
Тарнавського („чорна зрада“), другий: переговори
ген. Микитка („конечність ратувати, що дасться“).
— Оба етапи разом відбувалися в протязі вісь-
мох днів. Справді величавий примір послідов-
ности

Поминувши те „распи!“, що ним розкричалися
усякі душі в надії, що все кинеться на „зрадників“ та
розірве їх на кусні, — а може і в припущенню, що спов-
няють тим велике народне діло і „реально“ ратують
положення, було ще і багато таких, що покликали бу-
дучого історика за судію. Нехай і так. Та попри ген.
Тарнавського і „товаришів“ буде на лаві оскаржених
у цім випадку засідати вже і багато — багато інших
панів з портфелями і без портфелів, з булавами і без
булав. Справді цікаво, як між иншим назве історія
„безінтересовність“ придніпрянського правительства до
справи рідної землі тих тисячів молодих людей, що в
імя великої ідеї лягли в могили по всіх кутках широкої
Великої України. А як назве вона легкодушне загуб-

*) Це цілком ясно заявив кудт. приднпр. армії от. Сальський
на нараді в Жмеринці — так, що попросту дивуватися приходить-
ся його выводам про „зраду“ в ч. 8 тижн. „Воля“ (ст. 349).

лення стотисячної армії, що в долі цілого народу мусілаб мати рішачче значіння? Я не радивби тим панам накликувати суду історії. Може вийти таке, як і підчас першого процесу у Винниці. Там „зрадників“ увільнили, а тих, що накликали суд — осудили.

Як що Галицька Армія (Нач. Кмда Г. А.) дійсно малаб була замір „зрадити“, — то часу на це було досить, хочби почавши лише від київської катастрофи. Ужеж перед здобуттям Київа мала армія директиву Штабу Гол. Отамана оминати сутички з денікінською армією та ждати інструкцій. Після здобуття Київа денікінськими військами та відступі наших військ до Козятина вислало самож Придніпрянське Правительство у вересні 1919 ген. Павленка з місією до Київа в цілі переговорів. Переговори розбилися — що правда — о політичні питання. Положення Галицької Армії у вересні й жовтні було незвичайно тяжке, — мимо цього тягнулося справу дальше та натягалось струну до найвисшої степені. Армії ще подалося пару качок про визнання самостійности України (у нас особливо принята інекція), уладжено „тиждень козака“, що приніс сорок пар черевиків, кілька сот пар білля та грошей, — або хто його зна — скільки, — а замість того, щоб в час постаратися про рішачче вияснення та втаємничити в нього провід армії, — роблено ще в останній мент надію на приїзд якоїсь великої, справедливої для української

справи, незвичайно симпатичної атлантської місії.... Віру в державну мудрість міродатних чинників та надію на зрозуміння ваги Галицької Армії, як і на доцільну поміч для неї — втратила Начальна Команда Г. А. вже давно перед спробами заключення якого небудь перемиря. З цєю отже хвилию були вже й всі дані т. зв. „зради“, як що тільки хто небудь про неї бувби думав.

Та це все теоретичні річі, про які дальше і не хочу розводитися. Кориснішим буде представлення подій, які попередили переговори та вкінці й опис переговорів.

В першій частині отсих моїх споминів представив я коротко положення Галицької Армії під оглядом матеріального заосмотрення та санітарних відносин.

В другій половині жовтня 1919, отже в часі, коли зродилася у Начальної Команди Г. А. думка навіязати зносини з денікінською армією в цілі завішення зброї, — більша часть Галицької Армії (около 30 тисяч) обнята була пошестю та конала по „лічницях“, друга часть (поверх 20 тисяч — тут уже вчислений і фронт і етап як корпусів так армії!) представляла з себе незначну скількість перебувщих тяжку хворобу обезсилених виздоровців та решту покищо ще здорових кандидатів на пошесть. Помочі ні заради ні звідки надіятися не було можна. І всі вже це знали.

Положення військове було в часі, про який бесіда, критичне. Північний фронт цілковито відкритий. Польська армія посувалася в напрямку на Житомир-Бердичів. Галицька Армія держала фронт від Козятина до лінії на південь від Брацлава: на правому крилі була Придніпрянська Армія. В половині жовтня після проведеного перегруповання перейшла ціла армія в наступ на денікінський фронт. Наступ спершу розвивався корисно, — і Галицька і Придніпрянська Армія узискали деякі місцеві успіхи. Та в дійсности армія вже не була боездатною. До наступу при сильнім попертю артилерії та скорострілів йшла ще яко тако, за те при найменшій напорі ворога не могла вже майже цілком оказати потрібної стійкості.

Денікінський військовий провід скріпив резервами свій фронт і натиснув головню на Придніпрянську Армію, — вона й почала відступати. На Галицьку Армію впало завдання наступом (головню на своїм правім крилі) відтяжити Придніпрянську Армію та цим евентуально спинити наступ денікінських військ проти неї. Для успішного проведення наступу треба було, це розуміє всякий, скупчити на правому крилі відповідну ударну групу. Такий був і наказ Штабу Гол. Огамана.

Почалося отже перекидання частин з лівого крила Галицької Армії на праве. Як що хто представляв собі, що таке перегруповання війська могло відбуватися

по скорості колишніх європейських пересувань — то дуже помилявся та доказував хіба цим, що він видів тільки карту й зелений стіл перед собою, або знав тільки про те, що між Камянцем і Проскуровом ідуть поїзди. Таж транспорти, що по обчисленням команди потребували на переїзд вісім годин, їхали три дні... То не було дерева, то не було паровозів, то не було вагонів, — або була ще чистісінька саботаж різних залізничних урядників, що після перемиря з Денікіном поступили та зараз уже і були прийняті денікінським урядом на службу. З цим не хочуть числитися всі ті, що пишуть та говорять, немовби Нач. Команда Г. А. та Галицька Армія в останніх часах не хотіла сповнювати наказів з гори.

А чому ж тоді, як Нач. Команда Г. А. та залізнодорожна управа поставила ясне та рішуче жадання передати в руки Галицької Армії управу всіх залізниць на території цієї армії, — це жадання прийнято тільки як один з дальших доказів „ненаситності“ галицької „солдатеки“, що хотіла б усе взяти в свої руки!?

Або війна або мир. Коли війна, то чи ж можна робити залежною долю війська чи його операцій від доброго настрою цивільного урядовця, який, як практика показала у сотках випадків, — не завжди мусів і співчувати акціям держави, якої хліб хвилево їв! Та бо то так: хотіли мати й армію (не дбаючи про неї), якаб

їх боронила та на кождий зазив була на все готова, — а одночасно і обмерзіння і страх їх брали перед „мілітаризмом“

Що відноситься виключно до положення залізниць на Вел. Україні, скажім в жовтні, — або ще ліпше, у тому часі, коли залізниця мала якраз відіграти рішачучу роль, — мігби більше чим я оповісти галицький сотн. Будманюк, тоді начальник залізнодорожної управи, або сотн. Сакс, залізничий референт Нач. Команди Г. А. Або скажім — і корпус Січових Стрільців (СС.), який у найкритичнішій хвилі зі Старо-Константинова їхав та їхав на Жмеринку рятувати положення . . .

Припізнений наступ Галицької Армії на правім крилі приніс знова успіхи чисто льокальні (пр. здобуття Брацлава та ряду сіл на південь від Буга, які протягом двох—трьох днів знова опущено); загального положення він не поліпшив.

З огляду на це оставало ще одно, а саме: відступ. Дальше держання фронту в тодішній лінії галицьких військ було неможливе ізза обхоплення його з півдня та акції ворога в районі на південь від Козятина, з якого стягнено майже всі галицькі бригади на праве крило.

Начальна Команда Г. А. була вже з половини жовтня приготована на евентуальність відступу. Новим постоем Начальної Команди Г. А. мав бути Бар, де приготовано для штабу та його відділів приміщення.

Почато евакуацію Винниці з вишколів в район Бар—Котюжани—Н. Ушиця, — при чім відправляювано їх ізза недостатчі перевозових середників пішки (здорово в жовтні на босі ноги!), інтендантських установ (харч. склади, інтендантури, кравецькі, швецькі майстерні і т. п.), технічних складів та майстерень, відділу летунського (до Могилева) та самохідного і т. д. Одночасно переводили й евакуацію придніпрянських частин та установ, які під цю пору були в Винниці й околиці. — Я випрацьовував плян цієї евакуації та стояв в тісних зносинах з залізнодорожним референтом Н. К. Г. А. Справа була не легка хочби тому, що треба було перевести відгрузку всіх установ та частин, що лежали на схід від лінії Винниця—Літин в дуже малу область, а саме між лінії: на захід від Жмеринки й на схід від Кам'янця Под. та Проскурова. На захід від лінії Ярмолинці—Дунаївці в ніякім випадку евакувати не було можливости ізза постави польської армії над Збручем, яка стояла тоді в переговорах з Денікіном. При цім усім належить взяти під увагу, що якраз ця область, у яку малося направити відгрузку прифронтового району, була вже забита усякими етапними установами та тисячами хорих. Зноваж ізза недостатчі місця по місточках тай ізза непрохідних доріг по селах (наддніпрянські яри!) спинювалися такі залізничні транспорти на стаціях й оставали там нерозвантажені, чим займали сотки вагонів,

потрібних для дальшої успішної відгрузки. Я вже скоро переконався, що відгрузка по плану не є до переведення.

Попри військові одиниці голосилися до евакуації також десятки усяких військових та цивільних придніпрянських установ, про які я перший раз в житті чув (я тоді дійсно почав набирати респекту перед цим чисельним розмноженням державного апарату). Усякий просив бодай одного вагончика — „на акти“... А були тоді й такі, що нібито приходили узискати можливість відїзду — а діставши її, сиділи спокійно далше і так досиділись... Денікіна. Спершу я дивувався, робив закиди і т. п. Та скоро вже зрозумів, що це тільки конечний офіційальний крок для евентуального криття себе перед усіма можливостями будучности.

Вислід двотижневої евакуації був прямо мінімальний. Вийшли тільки відділи, що могли йти пішки та поза ними ще кілька придніпрянських частин, два інтендантські склади, летунська та самоходова сотня. Все домилося на недостачі дров, смарів, паровозів, вільних вагонів. На двірці в Винниці цілими днями стояли нагружені військові транспорти без надії на виїзд. Частина Штабу Нач. Команди (Матеріальний штаб) два рази грузилася в вагони і два рази розгружувалася. Станції Жмеринка, Бар, Котюжани, Деражня і т. д. забиті були нагруженими вагонами, на яких прочищення треба було кілька днів і паровозів...

Замішання доходило до неможливості.

Про вивезення хорих не могло бути навіть і думки; тому, що вивозити не було куди: всеж було хорими переповнене, — не було і на чім вивозити. Пробувати вивозити таких хорих в товарних вагонах, значило би їх прямо живцем хоронити.

Мені доводилося чути закиди, немовби Нач. Команда Г. А. справи відгрузки прифронтової полоси в половині жовтня 1919 не брала взагалі „поважно“, а вела її тільки так, про „людське око“. Це малоб бути одним з доказів вини Начальної Команди Г. А. в безвихіднім положенню, в яким опинилася армія з кінцем жовтня, — та тим самим одним з чинників, що вплинув на потребу заключування перемиря. Що до цього, то замітити хіба можу, що критичне положення армії не могло бути перебігом евакуації вже ні поліпшеним ні погіршеним: на него впливали і вплинули далеко триваліші та поважніші причини. Як що Начальна Команда Г. А. малаб була дійсно під цю пору намір покінчити акцію переговорами з Денікіном, то не потребувала „про людське око“ переводити і тої евакуації, яку їй вдалося перевести, — а в кождім случаю не булаб відсилала в тил особливо інтендатеських складів та летунського й самохідного майна.

Усякі підозріння дійшли в часі після перемиря дійсно до дрібних тонкостей: я ані не думаю, ані не є

покликаний, ані не маю права видавати тодішній Начальній Команді Г. А. ніякого „свідoctва моральности“. Та всеж таки оглядаючи справу з точки тодішнього справжнього стану залізниць і перевозових відносин (що відбивалося кожного дня кілька разів на моїх нервах), мушу зазначити, що евакуацію переведжено з використанням усіх середників, які тільки в даний момент могли стояти до розпорядимости. Що таких середників було не багато, — то це й причина, що евакуація не могла бути переведена згідно з планом — ні що до часу ні що до розміру.

Представивши здебільшого тло, на яким мала відбутися мнима „зрада“ Галичан, представляю ще всі перипетії цієї „зради“, які я сам бачив і переживав.

Перед 20. жовтня 1919 подала Нач. Команда Г. А. ще раз (чи не десятій!) докладний звіт про катастрофальне положення армії та просила телеграфічно Диктатуру прислати до Постю Н. К. пп. Дра Назарука і Дра Давидяка в цілі вислання їх до команди денікінських військ для навіязання переговорів що до евенуального завішення зброї. З Диктатури наспіла телеграма (яку я читав власними очима, рівнож як і телеграму Нач. Команди Г. А.), що нема причини до навіязування яких небудь переговорів та що пп. Дра Назарука та Дра Давидяка не висилається і не вишлеться. На другу ще більше рішучу телеграму

Начальної Команди прийшла з Диктатури відповідь, що всякі переговори рішучо забороняється.

Нач. Команда опинилася в страшнім моральнім положенню. З одної сторони відкривався відступ армії з полишенням усіх хорих, всього матеріялу та всіх засобів, без гроша в касах*), з замученою, босою та хоруючою мужвою... „Піший“ відступ на захід, скажім в район Проскурова—Старо-Константинова, між фронти армії польської та більшевицької, — скажім в район Кам'янця—Проскурова, між Дністер і польський фронт. Ну, а що далше?

Рішучо антипольський настрої серед переважаючої частини галицького стрілецтва та старшин бувби при відступі на захід уже по кількох верстах безсумнівно довів до кінцевого розпаду армії. Придніпрянська Армія перебула таке потім в грудні 1919; армія розпалася на чотири групи, польську (корпус С. С. — finale Ланцут), більшевицьку (от. Данченко), українську (ген. Омелянович-Павленко) і ту, що пішла домів тай остала там під час заняття території денікінськими військами. Значить — у такому разі припалиб і хорі і матеріял денікінцям, — армія розбиласьби була на кусні. З другого боку від-

*) Старшини та стрільці численних відділів вже два до три місяці не брали поборів! В деяких відділах зреклися галицькі старшини своїх поборів на це, щоб можна виплатити льон стрільцям.

кривалася можливість через зручне узискання завішення зброї чи перемиря заховати і цілість армії та її майно (запевнити їй матеріяльну підмогу світа), узискати міжнародню допомогу для тисячів і тисячів хорих, що гинули по долівках лічниць.

Згори наказали відступати, але твердили, що й тепер ще всякі переговори передчасні та заборонені. Це мусіло після всіх практик як відносно матеріяльної безпеки армії, так військового (наступ на Київ) чи вкінці і політичного проволу (боротьба в Кам'янці, дезінтересма) спонукати Нач. Команду пригадуматися поважно над тим, до чого доведе вкінці даліше „фушерування“ з дня на день. Як до неї пори так і тоді не просвітлював з Кам'янця ніякий плян ні витична ціль, — а тільки невідповідальний за наслідки ділетантизм, який вже і так звів армію на ніщо.*)

* Чи була ще яка змога або вигляд бодай на частинне врятування армії та чи був тоді взагалі який плян у придніпр. правительстві, цього Н. К. не могла знати. Ніхто не давав Нач. Вождови яких би не було даних. Як що такі були, хочби і не знати які таємні. — то можна бути певним, що ген. Тарнавський таємниці бувби додержав і можеб армія ще найбільше чотири-пять днів була „перефушерувала“.

Я лиш тому про це згадую, бо то говоритьс'я ріжне, — що бупічто придн. правительстві мало позитивні дані на те, що більшовики за кілька днів піchnуть енергійний наступ прсти Денікіна і т. п. смалені дуби.

Начальний Вожд ген. Тарнавський та Начальник штабу Г. А. полк. Шаманек переживали тоді безсумнівно найтяжші хвили. Почуття відповідальности перед останками знищеної армії, вся тяжість положення, пізнання заводу всіх сподівань, безпомічність, а разом з тим і критична, не дозволюючи довго застановлюватись, атмосфера — пхнули вкінці Начальний Провід на перший крок навязання зносин з командою Денікінської Армії.

Та всеж таки не можу тут промовчати двох ошибок тодішньої Нач. Команди. Одна лежить в тім, що Начальна Команда, рішаючися на навязання переговорів, не висондувала вперед як найдокладнійше думок цілої армії. Не треба було на це скликувати „Чорної ради“, з якої певно ніколи не булаб прийшла до ясної оцінки настроїв, а якою спричинилаб була хіба тільки несмак, розполітикування та деморалізацію. Але могла вона в подібний спосіб, як це зробила в численних командах і відділах, зробити у всіх, а принайменше у найголовніших. Це ошибка чисто технічна, формальна, — та ошибкою називаю це тому, що після першої части переговорів почали з одного з корпусів сипатися закиди, що Начальна Команда не поділилася з ним своїми намірами. І багато з тих, котрі про себе признавали Начальній Команді рацію, що навязала переговори, ізза подражнення своєї горожанської чи військової амбіції робились покривдженими і опозиціонерами.

Друга помилка це вже загальна: вона виступає вже і в нашій приватній — товариській життєвості, щож донерва в життєвості політичній — суспільній! Вона підхувала наше політичне життя в західній і східній області; свого апогею досягнула безумовно в Кам'янці.

Вона надавала тон взаїмним відношенням наших правительств та наших військ. Ті, що нею послуговувалися, думали про себе, що вони незвичайно зручні люди та абсолютні дипломатичні таланти — затеж ті, що стоячи з боку, все виділи та здорово судили, мусіли думати: „Далеко цим, панове, не зайдете!“ При будові молодої держави це черв'як, що точить здорове дерево та нищить основи.

Нещирість.

Як научні приміри нещирости у великій розмірі приведу кілька типів, що під час мого пробування на Великій Україні найбільше мені кинулися в очі: Урядовець для особливих доручень, який „рано-ранісенько“ від одинадцятої години перед полуднем (тодіж починається там день) облазить з течкою під пахою підприємчанські та галицькі уряди й інтригує між ними. Полковник підприємчанської армії (бувшої австрійської служби десятичник чи російської служби прапорщик) переконує галицького сотника, що одинокою причиною загибелі української армії це її „дуалізм“. „Міністер“ ломиться в двоє уклони перед Галицьким Диктатором, з кишені

йому вистає „Боротьба“, якої передовицю, скидуючу грязною лайкою цього Диктатора, сам писав. Придніпрянський Уряд, який при кожній нагоді формально (отже знов нещиро) зазначає безумовну потребу співпраці обох українських урядів, підписує „безінтересовність“ до країни, яку заступає Галицький Уряд, без його відома І т. д. і т. д.

Це тип для науки. А скільки пересунулось попри очі типів з обох областей, яких не запам'ятати! Прийти Українцєви в українське товариство, як дальше так пійде, буде мукою. „Я вам раджу, з тим чоловіком не будьте надто отверті . . .“. „Я вас остерігаю перед тим паном“ . . . „Я звертаю вашу увагу, що ця людина“ . . . і так дальше. Хиба справді бери та плач.

Ошибка Нач. Команди не є в таких загальних умовах явищем незвичайним, — але менче або більше нормальним і оправданим, впливаючим з тодішнього загального настрою. Та на ній виріс головнo пізніший неоправданий закид „зради“. Полягала ця помилка виключно на тім, що Начальна Команда не поставила справи переговорів на як найбільше рішучу і навіть для т. зв. міродатних чинників ясну й очевидну платформу. Була на це пора ще перед висилкою першої „інформаційної“ місії, була пора і після її повороту та перед початком яких небудь вже зобов'язуючих переговорів. Спиювала від цього Нач. Команду без сумніву непевність наслідків

як для Галицької Армії так і для себе. Та наслідки прийшли і так. Не слід одначе з цих, зазначених мною чисто технічних помилок винести ні найменчий особистий закид ні відносно Нач. Вождя ні Начальника штабу. Руководилися вони виключно добром армії та серед цього змагання не добачували майбутнього тяжкого положення Начальної Команди.

Події, мої переживання та вражіння з часу між 25. днем жовтня і 9. листопада 1919 подаю за моїм дневником.

25. жовтня. Нині рано о год. 9. покликали мене ген. Тарнавський та полковник Шаманек і дали наказ їхати з отаманом Лисняком та ще одним старшиною, якого призначить команда II. корпусу, до Команди денікінських військ, що стоять перед фронтом II. корпусу, — з тим, що всіми дальшими інструкціями поділиться з нами отаман Лисняк, який їх особисто одержав. Я не мав навіть часу захопити з дому найпотрібніших річей, а що найважнійше, вистарати де якого кожуха, — потяг відходив уже перед десятою. На двірці стрівув я отамана Лисняка, якого до нині не знав. Їхали ми вузькою залізницею у зимнім вагоні та в додатку зі слідами соломи. Мабуть ними возили хорих на тиф. На цілий вагон було нас двох. От. Лисняк сказав мені таке: їдемо з доручення Начальної Команди до команди денікінського корпусу, а може і вище,

— заложити письмений протест Начальної Команди проти знуцання над нашими полоненими в околиці Гайсина, дальше, щоб узискати евентуальну виміну наших зайнятих в Києві полонених за тих денікінських старшин та жовнірів, що є у нас. Це часть офіціальна. Часть устна та неофіціальна: спитати денікінську вищу команду, на яких умовах згідна вона булаб заключити евентуально завішення зброї з цілою, отже галицькою і придніпрянською армією на фронті. Письмений протест та предложения виміни полонених, підписані ген. Тарнавським, як рівнож повновласть „для ведення переговорів в справі виміни полонених“ мав отаман Лисняк з собою.

Їзда тревала вічність. Стара історія: на стаціях станемо, — стоїмо годинами. Нема дров; паровіз поїхав до якоїсь цукроварні по дрова. Приїхав паровіз — нема пари..... І знов стоїмо.....

А на стаціях? Куди не подивитися, все хорі, по-жовклі, виснажені, згорячковані. А серед них селяне, баби, що вертають з міста домів. Якась молодиця дала хорому стрільцеві кілька яблук. Я не міг дивитися, як він їх їв. Він їх майже цілими проковтував.

В Вороновицях простояли ми півтора години, — до Немирова заїхали на п'яту вечір. На стації великий рух: привезли хорих з фронту. Лічниця (властиво пересилочний пункт) в залізничім бараку. Тут ми і від-

шукали полк. Вольфа, Німця (популярно „Вовченка“), команданта П. Корпусу. З питомою йому запопадливістю ходив між хорими, говорив з ними, видавав управи лічниці зарядження. Хорих около п'ятьсот, — завтра будуть їх перевозити до Винниці.

До Команди Корпусу (в місті) заїхали ми на короткий час, взяли звідси сотн. Гриця Куріцу (призначений корпусом на члена делегації) і вечером виїхали з Немирова до Постою 4. Галицької Бригади до Остолопова. Настрій в корпусі поважний, пригноблений поспільною невдалою офензивою та немилосердною кампанією вошей. Праця йде по старому, отаман Льонер (нач. штабу), Німець, багато працює; зденерований, похудів.

В Остолопові отаман Богуслав Шашкевич (командант 4. бригади), його жінка — хорунжий Галицької Армії та весь штаб прийняли нас дуже щиро.

Був тут теж і отаман Шепарович (командант артилерійської групи) і деякі старшини з „окопів“. Завязалася дискусія політичного характеру (неминуче при стрічі хочби лиш не цілих двох Українців) — а з неї вийшло, що вони числять на те, що перемиря, як конечна „передишка“, буде заключене. Кажуть, що при таких ході річей, як до тепер (приріст хорих, малий стан здорових, непогода та зимно, недостача обуви та зимового одягу) дихання фронту обчислене на дні. З Команди групи (і з корпусу та Н. К.) ідуть безустан-

ні накази до наступів. А кожний наступ кінчиться фі-
яскою та загубою людей. Стан бригади вже й так
130 штиків.

Отаман Лисняк зголосив телефонічно Начальній
Команді, що ми в бригаді; завтра переходимо фронт.

26. жовтня. Вислали старшину з полку соти
Газдейка до ворожої команди полку заповісти наш
приїзд та взяти дозвіл на перехід через фронт.

27. жовтня. Висланий старшина ще не вернув.
Ми поїхали до Слобідки Райгородської (Команда полку),
щоб там на него підіждати та евентуально безпосередно
після його повороту перейти фронт.

Та не діждалися. За те були в першій лінії та
виділи її життя-буття. У властивій лінії на віддалі около
пятьдесять кроків оден від другого стрілець, що лежить
в плиткім, наскорі вигребанім рівчику. Під ним трохи
соломи чи фасолянки. Земля вохка, зимна, а той чоловік
у вітром підшитім плащі, без кода чи „палатки“, якуб
міг простелити під себе. Галицькі хлопці держаться, —
декотрий ще й підспівує... та чи довго ще? Решта
людей полку в хатах по селі — вони властиво і лінія
і резерва... На ніч іде цілий полк в лінію — і так
день за днем. Запасних частин нема, — нема отже
ні зміни, ні відпочинку. Днем наступи — а в ночі
в лінії...!

Пізнав нци соти. Газдейка, команданта полку

і деяких його старшин. Газдейка (це Лемко) я прямо подивляю. Стільки у нім живучості, стільки енергії та посвяти. Цей чоловік мабуть з заліза. Днем або веде свій полк до наступу, — або трохи спить (залежить від того, чи день є боєвий чи спокійний), в ночі ходить по першій лінії. Жартує з хлопцями, співає. Коло 12. год. в ночі прийшов нині сам до Команди бригади по диспозицію на завтра. Пожартував, посміявся — і назад в лінію.

Нач. Команда питає телефонічно через корпус бригаду, чи ми вже перейшли фронт. От. Лисняк пояснив положення. Начальна Команда напирала використати безумовно першу нагоду і сповнити завдання.

З другої сторони якраз на завтра наказаний наступ 4. та 3. бригади (а в зв'язку з ними і бригад стоячих на південь) на ворожі становища біля Кропивної та Райгородка. . .

28. жовтня. От. Шашкевич з жінкою та штабом виїхав на фронт о 5. год. рано. Ми поїхали около год. осьмої знова до Слобідки Райгородської в надії діждатися вже нині висланого старшини і не дивлячися на наступ, так якось „помежи кулі“ перейти фронт. Парляментар вернув дійсно около 10. години. Був в Нижній Кропивній в команді 75. денікінського полку й передав своє доручення. — Сказали йому, що полкова команда віднесеться щойно до команди корпусу

згл. армії з запитом, чи та в якому місці пропустити делегацію. Щож до нього, то може він ждати відповіді в команді полку. Обходилися з ним аввічливо та по товариськи, гостили, чим мали. Не діждавшись і нині ранком відповіді від головного денікінського штабу, вернув він назад, причім командант полку запевнив його, що як тільки відповідь наспіє, — то він своїм офіціром повідомить про неї команду галицького полку в Слобідці Райгородській.

Тільки що повернув наш парламентар — начався наступ. Ми виділи його як найдокладнійше з горбків на захід від Слобідки.

Галицька рідонька розстрільна (без резерв) перейшла під незначним огнем ворожої артилерії Райгородок (у якому була тільки ворожа стежа, що відступила на свої лінії), перейшла ріку Бог і посувалася на горби на південь від Райгородка. Ворожа лінія була якраз на цих горбах. Тут почали ворожі пушки та скоростріли живійше працювати: галицька розстрільна прилягла і скоками почала йти вперед.

Галицькі пушки з групи От. Шепаровича, по старій своїй звичці, отверто виїхали на поле по цю сторону р. Бога та почали грати. . .

Тріскотня, експльоції, метушня. . . Ворожий гранат експльодував біля одної нашої пушки. Щось впало, — коні, що стояли в заді сфиркали і розскочилися. . .

Нічого не сталося. Гармату в одну мить впрягли і переїхали на кількадесят кроків в бік. Знова випрягли коней, — біля пушки заметушилося двох людей... і перший вистріл з нового місця. А там по тамтій стороні Бога під лісом біла хмарка... Признаюся, такої справності я не сподівався.

Хвилина тишини...

Немов міркують противники, що з собою почати. Немов кожний радить у себе раду, як та куди ліпше вдарити. Нові, якісь ніби голоснійші вистріли ворожої артилерії виривають мене з задуми. Тепер вже й частійші. Тріскотня скорострілів змагається... Зпід ліса, що напроти, встає російська розстрільна і йде-біжить вперед. За нею на тлі темного ліса зарисовується друга...

Розхохоталися наші пушки. Мов в долоні плещуть скоростріли...

Та, колиб сила!...

Ми відіхали враз з нашою артилерією, що займала нові становища в заді.

Вислід нинішнього наступу (втрати незначні, на бригаду кільканайцять людей) сумний: ворог перейшов р. Бог, заняв знова Райгородок, усадовився в Слобідці Райгородській та на горбках, з яких ми рано дивилися на битву.

О 11. год. в ночі прийшов до бригади Іздейко. Веселий, якби нічого й не було. Тільки трохи захрип. Весь день був на фронті — проводив своєму полкови до наступу. З його полку вибуло нині ранених та хорих 9 стрільців. Настрій в команді, розуміється, пригноблений, чи радше спокійно — зрезигнований. Команда бригади спакована — припаси та обоз відіслано в тил. Завтра покаже, чи команда бригади остане в Остолопові.

29. жовтня. На фронті перестрілка. Час до часу говорить артилерія. З південної сторони чути боевий гамір. Денікінці не наступають.

Нач. Команда запитує знова, чи ми вже вийшли. От. Л. запевнив, що ми завтра рішучо перейдемо фронт, хочби навіть від денікінської Команди не прийшла ніяка відповідь.

Життя в бригаді мені незвичайно подобалося. Помінувши те, що всі живуть як одна семья однаковими болями та однаковою втіхою, — у них якийсь незнаний мені спокій, — живуть немов без нервів.

30. жовтня. Мрачний, дощевитий день. Вїхали ми о год. 8. рано до постою команди полку соти Іздейка. Вона вже не в Слобідці Райгородській (там денікінці), а в хатині під лісом на південний захід від Остолопова. Вїхали ми з незломним наміром за всяку ціну перебратися через фронт. В 3. гал. бригаді „позичили“ ми одного їздця з конем, в иншій бригаді трубача з

трубною. Зладили з половини простирала велику білу хоругву на тичці і пустилися доріжкою, що веде з Остолопова до фільварку Райгородок. На переді трубач і „хорунжий“ на конях, кільканайцять кроків за ними пішком делегація: от. Л. з ручною валізкою, сотн. Куріца з коцом на руці та я без нічого.

Поганий, дрібний, зимний дощ бив в лице. Доволі густа мрака не дозволювала видіти багато перед собою. Трубач всю дорогу, від команди полку аж до критичного місця трубів, розуміється, не що інше як австрійський Generalmarsch. Ми переступили нашу лінію . . .

„Лінія“

По обох боках дороги рівчики, нині вже розмоклі зимною водою. А в них скоростріл і його обслуга та ще кілька галицьких стрільців, скулених в двоє, перемерзлих, мокрих.

Денеде на право або ліво „пикне“ піхотний вистріл.

Ось ми вже й увійшли добрий кусень простору між фронтами: оставало ще яких стоп'ятьдесять кроків. Втім звісний жовнірському ухови свист над самою головою. Ба і другий і десятий. Наш трубач з конем скрутився, заслонився рукою — і враз з „хорунжим“ почували назад в напрямі нашої лінії . . .

Нас взяли на ціль. Чуючи вже густе „пик“ та „пак“ при самих ухах, було мені не до сміху. Та я мусів

розсміятися. На розмоклій оранині лежала в розстрільній делегація. Довгий от. Лисняк, що ужив своєї ручної торбини як захисту, сотн. Куріца, що кладучися на землю, не забув простелити під себе свій коць, і я, обмазаний глиною від ніг до голови...

Сяк-так ми поодинокі, але ціло вицофалися з цього інтересного положення між фронтами. Я заступав думку сейчасового повороту не лише до бригади, але до самої Винниці. Та от. Л. переконав нас, що ми повинні нині ще раз спробувати. Порадилися ми з сотн. Газдейком і порішили „спробувати“ над Богом проти села Маріанівки.

В дощі перейшли ми ще п'ять верстов і повторили „парламентарну офензиву“. Сим разом уже без коней, лише з пішим трубачем та „хорунжим“. Тут для відміни зустріли нас уже скорострілами. Якимсь чудом знова нічого нікому з нас не сталося. І ми перемоклі, дзвонючи зубами, около 5. год. вечером — вернули в Остолопів.

Не можемо ніяк знайти вияснення, чому на нас стріляли мимо сигналів та білої хоругви. *) Невжеж там

*) Вияснилося це підчас нашого побуту в команді денік. 75. полку дня 31. X. 1919. Наше наближення, хоть з білою хоругвою, уважано за підступ, — а нас за стежу. Підозріння підступу основувалося на тім, що сейчас по виїзді нашого парламентаря (дня 28. X.) з команди полку в Кропивній, наша артилерія під-

які Калмуки, що не знають міжнароднього значіння цих знаків?

31. жовтня. У Винниці відбулась, кажуть, передвчера „державна нарада“ при участі Диктатора, гол. Отамана, ген. Тарнавського, от. Сальського, полк. Шаманека. Радили над положенням — як звичайно так і тепер-без результату. Weiterpfuschen.

Ми переїхали на другий відтінок фронту (полк сотн. Баковича, 3. бригада — Мельниківці) і вислали звідси нового парламентаря до денікінської команди. Перед хвилию (6. год. веч.) вернув з відповідю, що денікінська команда готова після дозволу з Одеси делегацію прийняти, — та що нині ще ми повинні перейти лінію на фронті фільварку Затише.

11. год. в ночі. Уловив я свободну хвилию, щоб записати мої вражіння. Ми вже в команді денікінського 75. полку в Нижній Кропивній. Приїхали фірою, що привезла нас сюди з самих Мельниковець. Віз нас мельниківський дядько, здоровенний молодчина. „Щось то“, каже, „буде, я уже виджу, що ви аж сюди заїхали. Та най буде аби як, лиш би спокій“. Падькався дуже

час наступу 4. бригади обстрілювала дім, у якому примішувалася команда їх полку. Отже і парламентаря підозрівано о це, що він тільки розвідчик. Розуміється, наша артилерія знала про постій команди їх полку не від парламентаря, а з цілком иншого джерела.

над нашими стрільцями: має у своїй хаті одного хорого на поворотний тиф.

Темним вечером приїхали ми до фільварку Затише — тут остання галицька стежа. Задержало нас двох стрільців і питають за паперами. Один Придніпрянець — другий мій краян зпід Коломиї. Пообертали папері і пустили.

І довга, довга дорога корчами, лісом, полянками. На другім краю ліса (під Вижною Кропивною) ізза рівчака вискакують дві тіни. Один кличе по нашому (мабуть в перший мент видів тільки дядька): „Стій, хто їде?“ „А ви хто?“ „Ми з 75. полка, — ізвольте ваші бумагі“... Я остовпів. Вот тобі і на! Знова Українець та цей уже в серце стріляє своїому братови зпід Винниці, чи з Коломиї.

„Так“, каже, „ми з Катеринославщини, нас там мобілізували. Наших тут є багацько“...

Підійшов командант стежі, офіцир, — не час на балачку. Оден штик сів рядом з дядьком і поїхали ми в Вижду Кропивну. Я до нікого не говорив ні слова. Щось таке дуже болюче, таке соромне, гідке овило душу.

Приїхали ми до Команди баталіону до Вж. Кропивної. Повна хата старшин. Типи, як ті, що їх знаю з часів австрійської війни, „руссіє“ з усіх країв Росії Є й Поляки, є й наші... „єнки“. Оден з цих останніх

уважав навіть за відповідне похвалитися, що він перед тижнем служив ще в армії „у Петлюри“. Я під моїми вражіннями встиг його лише спитати: „І вас тут приймали?“... Він очевидно не зрозумів, що я питаюся не його а тих, що сиділи з таким „характером“ при однім столі...

Перше моє вражіння з цієї гостини в баталіоні: мішане товариство. В душу не влізеш. Але слова їх не свідчать про велику самопевність чи надію. Мимо умучення, запал без сумніву є. Нервовість — (почавши від провізоричних пагонів, намальованих хемічним олівцем на кожухах, свитках та плащах) — до гри очей, які показують, що неоден з присутних вратувався від „стінки“; — внутрішнє страждання ізза пережитого, ізза бездомности, довгої розлуки з рідними; туга за мирним, спокійним життям — отсе головні психічні черти, які я уловив у них за час нашої розмови.

Замітна між старшинами безумовно і ріжниця поглядів політичних. Є багато таких, що не хочуть писатися на реакційну програму денікінського уряду. З другого боку під впливом дотеперішньої своєї школи не можуть рішитися і на програму більшевицьку. Вони і за відбудовою Росії і за удержанням здобутків революції. В найгіршій випадку за широко конституційною монархією. Та мимо всего Керенського називають паяцом... Словом, гурт опозиціонерів проти-

більшевицьких, які з найрізномородніших причин повели проти більшовиків кампанію...

До команди полку (Нижня Кропивна) приїхали ми перед годиною. При вечері сидів біля мене знова оден з „наших“, — штабскапітан-кулеметчик. Цей вже навіть говорив відважно по українськи, — служив теж перед місяцем в придніпрянській армії.

Приймали нас по джентельменськи та висказували неукриту надію, що чейже в найблищій будучности удасться в який спосіб привести до порозуміння обох армій та покінчити бій.

Оден капітан дозволив собі на нечемність спитати мене, чому Галичане „такі розумні та інтелігентні люде“, а тримаються Петлюри. Я мусів йому відповісти, що Галицька Армія бореться не за от. Петлюру, а за народню справу і наша розмова враз перервалася.

Галицьку Армію респектують. Кажуть нам, що стан галицьких бригад більший чим по 500 людей, — блаженні віруючі. А ми — розуміється — притакуємо та дивуємося їх знаменитій розвідці. Про пошесть в нашої армії, про її лихе матеріяльне положення знають, — та не так, як знаємо про це ми . . .

А всеж найбільше подиву та респекту мають для — Махна. Його військові подвиги називають прямо героїчними, по їхньому розпоряджує теж Махно і доборовим, незвичайно хоробрим жовніром. Оповідують

про його акції на Лівобережжю, — про здобуття Катеринослава на тилах Денікінської Армії, про його наступ на Таганрог (головна квартира Денікіна). Слухаючи, немов видиш, як їм за спиною йдуть „мурашки в розстрільну“.

О 2 год. в ночі маємо звідси виїхати вузькою залізницею через Гайсин до Зятковець, а звідти мабуть до Христинівки (постій команди групи армії ген. Слацова).

1. па до листа 1919. Вечір. Я знов в Остолопові в команді 4. бригади. От Л. та сот. К. остали ще в Гайсині (команді денік. дивізії). Я їду до Нач. Команди зложити перший звіт з того, що ми виділи та чули.

Нині о год. 7 рано приїхали ми до Зятковець. Проводив нас потягом, як охорона перед можливим нападом повстанців Волиня, відділ жовнірів, у великій часті Українців: Катеринославців та Полтавців.*) В Зятківцях був уже ген.-майор Слацов, що потягом раніш нас приїхав з Христинівки. Не було змоги ні часу навіть вмитися. Нас попросили зараз до вагона ген. Слацова. Слацов, чоловік ще молодий, незвичайно рухливий, енергійний — джентельмен (тільки трохи за

*) Волинець в лісах коло Гайсина вже кілька разів нападав на денікінські поїзди. Розгравались тут цілі бої. Жовнірі конвою убрані добре — переважно в фуфайки або англійські шинелі: карність добра, настрій умучений.

голосно говорить), прийняв нас в оригінальнім кубанським козачим строю. Коротко привитав — і ми розсілися.*)

От. Л., передавши офіційальний папір, почав устно його доповнювати. Часть офіційальна закінчилася в кількох реченнях. Що до злого обходження (розстріл) з нашими полоненими коло Гайсина, відповів ген. Слащов, що по його відомостям у згаданій околиці взагалі ніяких стрільців нашої армії в полон не забрано. Відносно виміни полонених, забраних у Києві, зазначив він, що по його інформації наші полонені майже всі — втекли. Та він зрештою ще розвідається.

Тоді почав от. Л. часть неофіційальну. „Я маю крім цього неофіційальне доручення моєї команди просити вас про в'яснення, під яким усіляким могло би між нашими

*) Легенда поширювала чутку, що ген. Слащов — це ніхто інший як тільки бувший князь Михайло Александрович; і в команді денік. полку і по дорозі значучо звертали нашу увагу придивитись добре Слащову, а опісля сказати, до кого він подібний. Один денік. старшина „довірочно“ відкрив мені „тайну“. Розуміється, що все це неправда. А може думав цей старшина, що своїм відкриттям викличе в мені чи в нас, як представників хлоської нації, явесь „благочиніє“? ... У всякім разі свідчить ця подія хіба про те, як дуже у „русских“, навіть інтелігентів, любить триматися та поширюватися легенда про всяких Дмитріїв, Олександрів та Николаїв, що переслідувані або навіть убиті, живуть далі як звичайні люде, щоб у слушний час спасти Росію.

арміями бути заключене завішення зброї, — і то не лише що до Галицької Армії, але що до цілого фронту, значить, і армії придніпрянської“ ...

Як на першу частину речення обличча ген. Слащова прояснилося, так на другу затьмилося. „Як що переговорювати хоче галицька армія, то ми на переговори з нею готові; от є і телеграма ген. Денікіна на запит вашого парламентаря, щоби галицькі делегації без перешкоди і у всякій порі приймати. Відноснож переговорів цілої армії, або придніпрянської окремо, то можу вас впевнити, — тому, що над такою можливістю ми застановлялися від хвили стрічі з вашим фронтом і я про це говорив особисто з ген. Шлінг'ом (командант цілого правобережного фронту т. зв. „Новоросійської області“), — що такі переговори є, — категорично заявляю, — неможливі. Ми стоїмо на твердїм становищі, що галицька армія є армією екстериторіальною, яка під примусом військових обставин перейшла на територію Правобережжя, — затеж армія придніпрянська, це горожане бувшої російської держави і як такі підлягають законам цієї держави, яку ми тільки реституємо. З вами готові говорити, як з кожною иншою заграничною армією. Для придніпрянської армії умовини одні: зложити зброю і розійтися по домах. Прийде мобілізаційний наказ нашої головної команди для Поділля чи Волині, тоді вони

будуть мусіти відбувати військову повинність на рівні з иншими горожанами Росії. Які умовини будуть для вашої армії, цього я зараз сказати не можу, тому, що я некомпетентний. Можу вас тільки впевнити, що умовини будуть відповідно до моменту корисні. Я мусівби відіхати до Христинівки і тут говорити по прямому проводови з ген. Шілінгом, а цей знова з ген. Денікіном. Як що ви уповноважнюєте мене зробити такий запит, я його ще сьогодні зроблю“...

Після цього вияснення почав от. Лисняк інформуватися, зглядно сондувати, якіб могли бути на загал ці услів'я. Передовсім, колиб прийшло до окремих переговорів, зазначив він, що основними точками для Галицької Армії мусілоб бути: запевнення повної автономії та цілості цієї армії, — по друге, що Галицька Армія не буде вжита проти инших українських військ, дальше, що буде їй уділений кількамісячний відпочинок та всяка матеріяльна підмога, вкінці, що галицька Диктатура остане надальше сувереном армії та одиноким заступником справ Східної Галичини.

Ген. Сланцов не міг що до цих точок дати ніякого обовязуючого запевнення. Обіцяв тільки порушити всі в своїм докладі ген. Шілінгови.

От. Лисняк ще раз вернув до питання переговорів з цілою українською армією, зазначуючи (цілком дипломатично), що в тім повинен лежати інтерес самоїж

команди денікінської армії, як що вона хоче довести до ясних відносин у цім відтинку свого фронту.

Слащов був цим новим пропозиціям очевидно дуже розднервований. Заявив одначе, поборюючи себе, спокійно і категорично, що про такі переговори ізза ріжності умовин перемиря бесіди бути не може.

„Я повторюю“, сказав він, „що Галицьку Армію ми уважаємо армією екстериторіяльною, затеж армію Петлюри за групу повстанців, подібну групі Волинця, Махна та інших, яка існує тільки своїм опертям на (числом і організацією) далеко сильнішу галицьку армію.

Вам може і невідомо, що бандам Махна тільки тому удалося з Правобережжя перейти в Катеринославщину, що дістали від Петлюри амуніцію та що стояли вони з ним в порозумінню й союзі. Як ми трактуємо армію Петлюри, про це нехай вам посвідчить хочби отсей наказ, що його я дістав від моєї команди для передання команді придніпрянської армії“...

Я взяв оден листок і перечитав. Був це наказ штабу Новоросійської області з числом оперативного протоколу — отже цілком урядовий, — підписаний ген. Шілінгом, звернений до команди придніпрянської армії, уякому „приказується“ з огляду на побіди російської зброї зібратися армії в місцях, які означить команда денікінської армії, в цілі зложення та здачі всеї зброї й майна частинам денікінської армії! „Солдати“ мають

після цього розійтися домів і ждати там мобілізаційного наказу; офіцери переходять на основі мобілізаційного зарядження що до старшин російської держави в склад денікінської армії, — з виїмком офіцерів генер. штабу, проти яких перш усього перепроваджене буде судове реабілітаційне доходження.*)

В випадку невиновнення цього наказу будуть приналежні армії уважатися ворохобниками і карати їх меться „після такого то і такого параграфу постанов воєнного времени“ Розуміється, я цього „наказу“ поважно брати не міг. Уважав його хіба за незлий жарт якогось „офіцера особих порученій“, що нудьгував та не знав, до чого вчіпитись. Дивувало мене тільки, що командант фронту дав взятися на такий жарт своєю власноручною підписю.

Ще більше отворив я очі, як ген. Слащов поважно попросив мене взяти з собою щось п'ять примірників цього „наказу“ та передати їх команді придніпрянської армії. Тому, що я не приїхав в ролі кур'єра, я цієї його просьби сповнити не міг та дав йому це чемно до пізнання. Затеж оден примірник я захватив собі на

*) А генералів — то мабуть відразу уже будеться і стріляти. Там вправді так написано не було, одначе з розмов з ріжними офіцерами ден. команди відніс я таке вражіння. Особливий апетит на ген. Юнакова мали його бувші учні з військової академії . . .

пам'ятку, та щоби показати в Нач. Команді, як в світі люде жартують.*)

Цілі переговори тревали около пів години. Відношу з них вражіння:

Денікіньська команда добре поінформована про стан (чисельно і матеріяльно) нашої армії та про ефективну вартість обох українських Армій. На те, що до переговорів про перемиря прийде, вона була приготована. На веденню переговорів та скорім доведенню до кінця її дуже залежить (певно щось десь рветься!); що хоче вести переговори лише з Галицькою Армією, то це можливо іза переконання, що з вилученням з гри цієї армії зліквідований буде цілий фронт. Можливо і тому, що хоче цим узискати рівночасно і політичний атут в своїй проти-українській тенденції. Заключаючи перемиря з самою Галицькою Армією та думаючи вилучити її цим робом з боротьби за українську справу (хоча тут вона і дуже помиляється!), може, надіється зломити цим вістря українській визвольній думці, що репрезентується всеж таки злукою (хоча би і якою!) галицьких і наддніпрянських військ. У всякім випадку справа ні легка ні проста.

От. Лисняк та сотн. Куріца остали в Гайсині, ждуть на письменну відповідь; я одним віддихом

*) Лежить в актах Н. К. Г. А. цей дотеп хорих на манію великості представників розбитої Росії.

опинився аж тут, і легше мені якось, що я в „своїй“ бригаді. А ще від неспротої ночі та всіх тих вражінь і думок розболіла голова. Завтра через корпус „жену“ в Винницю.

2. па до л и с т а. В полудне приїхав я до постою П. гал. корпусу та довідуюсь, що от. Л. і сотн. К. теж уже в дорозі до Немирова. Значить — відповідь з Одеси прийшла скоро.

В корпусі положення не змінилося. Тільки хорих чим раз більше. А відносини в пересилочних пунктах та лічницях страшні. Багато гине в вагонах. Мимоволі приходять на думку спомини з падолиста 1918 р., коли при мені в Жмеринці, Радивиліві, Тернополі з вагонів вимітали (!) трупів. Послідній наступ, від якого ождано успіху, цілковито завів — наш фронт вичерпаний.

На нашім фронті вже від вчора цілковитий спокій. Немов автоматично завішено зброю. На фронті при-дніпрянської армії поступають денікінські відділи вперед в напрямі Жмеринки. Значить: вони вже в наших тилах. . .

Що до вчашних моїх вражінь: Не сходить мені з ума, як головне правительство мало совість допустити до цього, щоб справа опинилася перед такою пропастью, перед такою соромною безвихідністю! Що армія довго не видержить, це мені ясно: яж видів це власними очима на фронті в одній з найкращих галицьких бригад. Відступ. . .

Тепер хіба пішій на Старокопистинів. А далше? Що Бог дасть?

Сидіти між чотирма фронтами: польським, румунським, більшевицьким та денікінським як в клітці, задихатися з нестачі повітря, конати під пошести та найріжніших нестач і не мати після місяців боротьби навіть ніякого плану, ні одного порозуміння з кимсь, — це ж хіба, щоб сказати як найчемніше, — злочин!

В соціальних поглядах якесь жонглерство між теоріями більшевизму та капіталізмом, — ні пес ні баран, якого вислідом узадажена ворожнеча і зі сторони більшевиків і зі сторони поміщиків та капіталістів, — в краю апатія населення, анархія та провізорія, що може викрутимося і сюди і туди...

В політиці? Сиві коні, червоні штани, велике інтерв'ю з чужими репортерами, „могучий експорт“, антантські місії в театральних костюмах, заступництво в Індії і Сан-Домінго — на вні, а внутр: безгранична ворожнеча та лайка партій, темне, розхвильоване всякими кличами протинароддя, фальшиві кредитки, отаманоманія і фунт чорного хліба серед моря пшеничних ланів --- 25 карбованців.*) От тобі й на!

*) Зрештою навіть ця ціна не норма, — бере всякий, скільки хоче...

Мимохіть питаю себе: чи є тут взагалі яке небудь зрозуміння поваги державного завдання, чи відвічають ці люди перед ким за свою діяльність?

Хтось нас ще мусить добре вчити. Але за вчерашню науку — палить мене сором. . .

О 12. год. в полудне приїхав от. Л. та сот. К. Привезли вже і письмєнну відповідь.*)

Спершу відпис урядової телеграми Денікіна до ген. Шілінга. „Я зі щирим серцем витаю рідну нам по крові галицьку армію при її желанню покінчити боротьбу та перейти на сторону Добр. Армії.“ (Наводить в мене спогад на картину „тєщі єх machina“, яка вже й благословить двоє молодих людей, що тільки що зазнайомилися.) В точці другій цієї телеграми говорилося про це, що цілість гал. армії буде задержана, при чім Добр. Армія застерігає собі деякі переміни в команднім складі; в точці третій, що Галицька Армія проти армії Петлюри вжитою не буде. А за цим підпис Денікіна. Дальше йдуть по точкам умовини перемиря, які подає ген. Слащов на доручення штабу новоросійської області. Головними точками є:

*) Подаю після реконструкції з пам'яті згл. так, як коротко написав в моїм дєвєнику. Акт лежить в Н. К. Г. А. — Признаюся, — я не сподівався, що коли небудь виїду з України та що цей папір придатись мені зможе як історичний документ для оповіщення.

Галицька Армія переходить в повнім складі wraz з етапними установами, своїм майном та залізнодорожним матеріалом на сторону Добр. Армії і входить в повне розпорядження головнокомандуючого збройними силами південної Росії через командуючого військами новоросійської області;

Галицьке правительство ізза недостачі території застановлює хвиливе (временно) свою діяльність та удається до Одеси під охорону та опіку головнокомандуючого збройними силами південної Росії; проти військ Петлюри на фронті галицька армія вжитою не буде;

Галицька Армія буде переведена в область Гайсин—Балта—Ольгопіль (нач. команда в Умань), причім цю „перегрупуировку“ належить починати сейчас зосереджуванням армії в районі Погребище—Липовець;

Галицька Армія задержить свою цілість; будуть тільки при вищих штабах установлені з рамени Добр. Армії вищі штабові офіцери як контрольні органи, заразом для вирішення усіх спірних питань на місци;

Нач. Команда Г. А. має негайно получитися прямим проводом з групою ген. Слущова, який передаватиме дальші доручення Команди Добр. Армії (знова „теща“!). . .

Устно застерігла собі команда денікінської армії у от. Лисняка відповідь Начальної Команди відносно

предложений условин до вечера 3./XI. 1919: цю відповідь малаб привезти окрема делегація Начальної Команди Г. А., уповновласнена до дальших переговорів

О 3 год. після обіду їдемо автом через Вороновиці до Винниці.

Через припадок у Вороновицях (не стало бензини) заїхали ми до Начальної Команди на 9. год. вечером. Здали акт условин та доклад з наших спостережень і вражінь. Зі слів полк. Шаманека вношу, що наше положення безвихідне.

Нарада в Винниці (28./X. 1919) не дала ніяких результатів. Була переливанням з пустого в порожнє та відсунула яке небудь поважне рішення знова *ad calendas graecas*. А армія тимчасом конає і положення стратегічне не дає багато часу до надуми та нарад.

3. па до листа. В Начальній Команді велике замішання та пригноблення. Старшини, з якими я нині говорив, різних поглядів. Одні за переговорами, — другі категорично проти. Говорив я і з Федюшкою. Він стоїть на становищі, що переговорювати та миритися Галицька Армія ні з ким не повинна. Радше кинути і хорих і майно, а навіть і капітулювати, чим входити в переговори чи порозуміння, на якій би не було основі та з ким би не було. Микитка та інші за порозумінням з більшовиками. З ідеального становища признати мушу слушність поглядови Федюшки, — та з реального він

очайдушний. Бож ця армія, о скільки збереже цілість, врятується від пошести і перебуде крізу, зможе ще в будучности відіграти при неналаджених відносинах на Сході навіть велику та важну ролю. А як вона вивинеться із цієї кризи, це буде залежати цілковито від зручності та характеру Начальної Команди. Тільки, щоб армія її зрозуміла

На завтра скликана знова „нарада“ до Жмеринки.

Начальна Команда вислала до Штабу ген. Слащова депешу такого змісту:

„Н. К. Г. А. на загал згідна на дальше ведення переговорів на умовах пропозицій Командою Добр. Армії. З огляду однак на konieczність порозуміння з власним правительством, що вимагає часу, делегація з відповідю на пропозиції Добр. Армії виїде з Винниці щойно 5./XI.“

Депешу передано телеграфічно до команди 4. бригади, звідси перенесуть її до Райгородка (команда денік. полка, з полка піде дальше).*)

На завтрашню нараду призначили корпуси і команди етапу Армії своїх делегатів — з рамени Начальної Команди призначені: от. Др. Степан Шухевич, от. Омелян Лисняк, от. ген. шт. Альфонс Ерле і четар

*) Телеграфічного получения до Гайсина не було ще ні з. ні 4./XI.

Дмитро Паліїв. Мене дивувало, чому не поїде сам ген. Тарнавський, який своїм впливом змігби всеж таки досягнути якоесь остаточне рішення. Я чув, як він з питомим йому навіть в найтящій хвилі спокоем та гумором говорив до одного зі старшин штабу: „Що я там буду робити! Вони мене і так ніколи не слухають! Я вже їм наговорив все, що міг та що знав. Хай радять раз без мене, може якраз прецінь щось урядять“*)

4. па до л и с т а. Делегати Н. К. приїхали з нарад пізно в ночі. Про хід нарад поінформував мене от. Др. Ш. та делегат III. Корпуса сот. Микола Щуровський.**)

Наради почалися о год. 11. рано в Штабі (придніпрянської) Дієвої Армії. Брили в них участь представники всіх груп придніпрянської армії та корпусу С. С. (от. Коновалець), от. Сальський, полк. Капустянський, — представники галицьких корпусів, У. С. С., Команди Етапу Армії та Начальної Команди, дальше Диктатор Др. Петрушевич, от. Петлюра, премієр Мазепа, член Директорії Макаренко і Начальник Військової Канцелярії Диктатора підполковник Долежалъ.

*) Що ген. Т. не поїхав сам, уважаю всеж таки за ошибку, яка безсумнівно дала в наслідках причину до всяких інтерпретацій . . .

**) Рівнож сотн. Е. Радик, приділений до військової канцелярії Диктатора.

Спершу складали свої звіти представники всіх груп придніпр. Армії та от. Коновалець що до матеріального, санітарного та військового положення своїх груп, причім усі без виїмку представили його як найбільше критичним. От. Сальський (командант придніпрянської Армії) представив у своїм *resumé* на основі цих звітів загальне катастрофальне положення Армії з зазначенням, що всего того дальше тягнути не можна, що війна властиво скінчилася та що тепер належить шукати виходу або в одну або в другу сторону; представники армії як жовніри сказали своє, — річ проводу шукати виходу...“*)

Після цих звітів наступили звіти представників Галицької Армії (від бригади У. С. С. говорив от. Букшований) такогож самого змісту та характеру як повищі; резолюцію Начальної Команди відчитав чет. Паліїв.

От. Петлюра полишив після цього наради, казав зібрати придніпрянських на галицьких стрільців і виголосив до них промову, яку закінчив заявою, що буде битися до останнього. Очевидці кажуть, що отся промова мимо усеї краснорічivosti не викликала між стрільцями ніякого одушевлення, навпаки: з їх поведення малося вражіння „зимного тушу“.

*) Порівняй „Волю“ т. I. ч. 8 ст. 349!

Після обіду завіззав Диктатор представників Галицької Армії до вагону і тут почалася ще раз подрібна дискусія над станом Галицької Армії.

Підчас неї наспіла на руки Диктатора телеграма ген. Тарнавського, у якій Начальна Команда зазначає, що коли на цих нарадах не западе остаточне рішення, — вона буде примушена ділати на власну руку.... Диктатор був цією денешею дуже поражений і заявив, що витягне з цієї заяви Начальної Команди як найширші консеквенції що до ген. Тарнавського і Начальника Штабу.

Опісля удався Диктатор на нараду з от. Петлюрою, яка трівала дві години. Вислідом її було, що Головний Отаман та правительство в принципі згодилися на ведення переговорів з Денікіном, отаман Петлюра просив тільки здержатися з їх початком на два дні тому, що на основі телеграми від посла Мацієвича з Букарешту має приїхати антантська місія, якої завданням буде зробити розем між Петлюрою і Денікіном.

Отже ще раз (мабуть уже в останнє!) приїде місія.... Цим разом уже якась незвичайна і виїмково дуже справедлива.

Признати треба безсторонно, що різні дотеперішні місії — актори незвичайної міри, як що вдалося їм до тої степені завернути голову людям зрілим і державним...

5. падолиста. Начальна Команда рішила не ждати на місію, в якій приїзд не вірить (хтож взагалі вірить?), з другої сторони, опираючися на принципіальнім вирішенню жмеринської наради, сповнити зобов'язання, взяте на себе депешою до команди денікінської армії відносно вислання другої делегації.

Крім отамана Лисняка та отамана Ерле призначив мене ген. Тарнавський знова до делегації для дальших переговорів.*) Я відмовлявся перестудою — ніщо не допомогло: нема нікого під рукою, хтоб знав російську мову. В одинайцятій год. маємо відїхати до Гайсина—Зятковець.

Інструкції одержали устно отаман Лисняк та от. Ерле, крім цього на письмі предложення Нач. Команди для узгляднення при майбутнім складанню умовин перемиря.

Тяжко в мене на душі. Перший раз їхав я навіть з зацікавленням, приїхав з важкими, незатертими враженнями. Тепер, знаю, їду вже на муку.

7. падолиста. Нині в полудне приїхав я до Винниці з делегатами денікінської команди полковником ген. шт. Саборським, полк. інтенд. Мозертом і ще одним штабскапітаном, які мають перебрати протокол перемиря після його евентуальної ратифікації Начальним

*) Признаю, що з огляду на вагу справи можна було зробити кращий добір делегації.

Вождем та рівночасно поінформуватися про потреби Галицької Армії.

Події послідних двох днів: 5. ц. м. в полудне виїхали ми через Немирів на фронт. З канцелярії Начальної Команди видано нам письменну повновласть „для ведення переговорів що до завішеня зброї“*), яку підписав ген. Тарнавський.

Ми перейшли фронт без перешкоди вечером цьогож дня біля Райгородка і через команду 75. денікінського полку (вона вже перенеслася з Кропивної сюди), далше через Кропивну заїхали на 6. листопада рано до Зятковець. Крім письменної повновласти були ще у от. Лисняка письменні жадання=інструкції Начальної Команди, які мали бути узглядненні при переговорах. Зміст їх був такий:**)

„Галицька Армія задержує як цілість свою повну автономію, — значить устрій, склад команд, мову, герб, гимн та инше.

Зі сторони денікінської команди можуть бути призначені офіцери не як контрольні органи, а як старшини звязку для вирішення на місци спірних питань усякого рода.

*) З формальної сторони могла мати така стилізація велике значіння для евентуального уневажнення перемиря.

**) Реконструкція з пам'яті згл. відпис з дневника.

Правительство З. О. УНР. (Диктатура) задержує свій повний суверенітет над Галицькою Армією. Тільки галицьке правительство має право переводити іменування на командні місця та підвищення у степені.

Правительство переходить в Одесу, де йому буде дана можливість навязати свободні зносини з представниками європейських держав.

Галицька Армія переведеться в область вільну від пошести з тим, що перед її дальшим ужиттям, яке наступить після порозуміння обох команд (Денікінської і Галицької) буде їй уділений кількомісячний відпочинок.

Галицькій Армії буде забезпечене матеріальне заосмотрення під кожним оглядом.

Хорим Галицької Армії буде забезпечена як найдальше йдуча санітарна підмога.

Для доповнення Галицької Армії будуть вжиті заходи через спровадження до неї українських полонених з Італії та української бригади в Чехії.

Проти Армії Петлюри Галицька Армія вжита не буде.

Старшини та стрільці бувшої російської служби, що тепер повнять службу в Галицькій Армії, мають при ній остатися.

Корпус СС. (Коновальця) належить уважати галицькою частиною.

Для переведення армії в нову область доставить денікінська команда в порозумінню з Начальною Коман-

дою Галицької Армії відповідну кількість санітарних поїздів та транспортних середників.

В Зятківцях ждав на нас ген. Слащов та командант новорос. області, ген.-лейтн. Шілінґ. Перш усього запрошено нас до салюнового ваґону ген. Шілінґа, щоб йому представитися. Шілінґ — тип старої служби царського генерала, старший чоловік з ціхами „вуйка“. Приняв нас дуже ввічливо, не забув одначе заявити, „що колиб ми нині (6. XI.) не були приїхали, бувби завтра (7. XI.) почався загальний наступ на наш фронт“.*)

Після звичайних фраз ввічливости, серед запевнень про свою велику зичливість для Галицької Армії просив перейти для переговорів до поїзду ген. Слащова, що стояв на тих самих рельсах.

У возі Слащова ждала на нас уже і призначена зі сторони денікінської команди делегація. Крутилось по вагоні теж багато поприлизуваних та наперфумованих кавалеристів — офіцирів, які з затаєною цікавістю приглядалися нашим одностроям та фізіономіям. От. Л. мусів без сумніву своїм ростом будити з них респект перед таким „повстанцем“ Бо в своїм кружку вони нас без сумніву й уважали і називали тільки „повстанцями“.

Як на знак усі ці гості зникли: остали ми і денікінська делегація, „доскакував“ ген. Слащов. До дені-

*) Ця припізнена погроза нас не дуже застрашила — звісно: „голий розбою не боїться“.

кінської делегації належали полковники ген. шт. Дубяго, Коновалов і Саборський. Полк. Дубяго як найстарший по службі проводив переговорах. Мовчаливий до „угрюмости“, серйозний, — тип працюючого до деталей начальника штабу*). Полк. Коновалов без сумніву найзручнійший та найрозумнійший з членів денікінської делегації. Трицятківкалітний офіцер з отвертим чолом та ясным поглядом, бувалий в світі, говорить гарно по українськи. Третій член делегації полк. Саборський — молодий чоловік (в протиставленню до Коновалова білявий та низький ростом), мовчаливий і незвичайно серйозний, у його словах пробивається повага та резон.**)

Після перевірки повноважень приступлено до нарад. Перший говорив полк. Коновалов. Опираючися на телеграмі Начальної Команди Галицької Армії з 3. XI. що до принципіальної згоди переговорювати дальше на основі предложених денікінською командою условин, полк. Коновалов зазначив, що в інтересі обох армій лежить як найскорше покінчення „безмислиці“, яка абсорбує наші сили, з огляду на що він переходить *in medias res* тим, що відчитає зложений денікінською командою прелімінар

*) Був ним в команді арм. групи Слащова.

**) Полк. Саборський був від 20. XI. до розвалу денік. армії старшиною звязку при Н. К. Г. А., оказався ліберальним та розумним чоловіком. Проникнутий був симпатією до Галицької Армії та оказував усе велику волю помочи їй.

угоди. Він надіється, що ми цей протокол, найвище з деякими формальними змінами, приймемо і вже нині принесемо своїй армії фізичний та моральний відпочинок. Не вижидавши з нашої сторони відповіді, почав читати: „Протокол такий а такий . . . і цілий формальний вступ. А опісля: постановляється: точка перша: Галицька Армія переходить у своїм повнім складі з етапними установами, складами та залізнодорожним майном на сторону російської добровольчої армії і віддається в повне розпорядження головного команданта уоружених сил Півдня Росії через команданта військ новоросійської області“

Запит полковника Дубяго, чи ми згоджуємося на цю точку. Хвилини мовчанки. — Підчас них передав мені от. Л., з дорученням забрати голос, зложені Начальною Командою письменні вказівки. Прочитав цю точку я уважав за основу цілого перемир'я; особливо друга її часть була небезпечна ізза загальности своєї постанови. Я заявив тому, що вперед повинні в протоколі бути загварантовані: заховання дотеперішного устрою Галицької Армії, її автономія, цілість, дальше подрібно запевнена допомога для цієї армії, становище Диктатури до армії та взагалі все те, про що говорили інструкції Начальної Команди. Ми приїхали не на це, щоб підписати виготовлений одною стороною протокол, а щоби дальше переговорювати що до евентуальних умовин. Я поставив отже формальний внесок,

щоби приступити до детальнішого обговорення умовин з угляденням пропозицій Начальної Команди, а щойно після їх вирішення говорити про загальну першу точку протоколу. От. Л. та от. Е. мою заяву піддержали.

Підчас цієї заяви з переділу, де відбувалися наради, вийшли полк. Коновалов і Саборський. Остав тільки Дубяго. Я замітив, що в переході вагона велася якась жива розмова мабуть між Коноваловом і ген. Слащовим.

Полковник Коновалов вернув на нараду і заявив менш-більш таке: Він замічає, що наша делегація старається висуванням детальнічних питань протягати (!) переговори. Він уповноважений сказати, що ці міри (ліпше штуки!) не доведуть до ніякого висліді тому, що Добров. Команда стоїть твердо на необхідности покінчити переговори в принципіальній формі — сьогодні. Вже так від умовленого речинця три дні проволоки, які застерегла собі Начальна Команда телеграмою з дня 3. XI. Ми повинні собі з цього рішення Добровольчої Кмди здати справу й уважати на всі консеквенції. Зі своєї сторони може Добр. Команда торжественно вивенити, що вона після порішення згл. прийняття цього принципіального протоколу піде всіми своїми силами на зустріч Галицькій Армії як відносно матеріяльного забезпечення чи підмоги, так і відносно всіх інших питань, що лежать Галицькій Армії на серці.

„Рускій народ щирій та прямий й уміє додержувати обітниць навіть зі шкодою для себе“ . . .*)

Після цієї заяви вийшли члени денікінської делегації, даючи цим змогу нам порозумітися. Полк. Коновалов поставив питання ясно: значить і відповідь мусіла бути ясна, ні або так. Я звернувся тому до делегатів, що дістали устні вказівки Начальної Команди, з запитом, що нам після цього робити, й одержав відповідь, що серед теперішнього положення зірвати переговори неможливо, далше, що ми приневолені прийняти умовини денікінської Команди навіть в рамках пропозиції ген. Слащова з дня 1. XI., — мусимо одначе, оскільки можливо, старатися ці пропозиції змодерувати в напрямі письмених інструкцій Начальної Команди.

Денікінські представники повернули на наради; от. Лисняк заявив їм, що ми готові прийняти першу точку протоколу та приступити до дальших „переговорів.“ Всеж таки вдалося підчас дальшого переговорювання ослабити формальне значіння цього протоколу вставленням в нього точки про конечність дальшого вяснення питань, як становища Диктатури та внутрішнього життя армії — на майбутніх переговорах в Одесі. Після цього являється цілий протокол чимсь недовершеним та неповним і Начальна Команда може, опершись

*) Порівняй „додержання“ Переяславського Договору.—Ред.

на цім, ще завсїгди його ратифікацію зробити залежною від вислїду переговорів в Одесі. Дальші „переговори“ в Зятківцях під такими „авспіціями“ були, розуміється, звичайною душевною тортурою.

Ніяких питань політичних не порушувано ні не обговорювано, характер переговорів був виключно військовий. Точка про галицьке правительство ввійшла в протокол тільки з огляду на змінюючуся військову ситуацію, серед якої треба було певних ґарантій що до безпеченства правительства. Текст протоколу цих переговорів такий:

„Протокол перемиря, заключеного між представниками Добр. Армії з одної і представниками Галицької Армії з другої сторони:

Предсідатель комісії: полк. ген. шт. Дубяго. Члени: полковники ген. шт. Коновалов і Саборський. Представники Начальної Команди Галицької Армії: отаман ген. шт. Альфонс Ерле, отаман Омелян Лисняк і сотн. Осип Левицький.

При провірці повновластей стверджується:

1. повновласть представників добровольчої армії установлена на основі личного приказу команданта військ Новоросійської области ген.-лейтн. Шілінґа;

2. повновласть представників Галицької Армії видана Начальним Командантом Галицької Армії ген.-чет. Тарнавським з дня 5. н. ст. падолиста 1919 р. ч. 6897.

Постановляється:

1. Галицька Армія переходить у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізнодорожним майном на сторону російської добровольчої армії і віддається в повне

розпорядження головного команданта збройних сил Півдня Росії*) через команданта військ Новоросійської області;**)

2. Галицька Армія підчас перебування під згаданою командою не буде вжита до боротьби проти находячоїся на фронті армії Петлюри; до хвилі одержання дальшого завдання відводиться її в зашілля.

3. Галицьке Правительство застановлює часово (временно) з огляду на недостачу території свою діяльність і переходить під опіку російської добровольчої команди. До часу визначення місця його осідку переселиться Галицьке Правительство в Одесу, куди негайно виїде.

4. При вищій штабі галицьких військ будуть приділені представники російської добровольчої команди в цілі вирішення на місци всіх біжучих питань оперативного, адміністративного та господарського характеру.

5. Цей протокол входить в життя в дні його підписання — від цього дня Галицька Армія виповнює всі розпорядки Добровольчої Команди.

6. Галицька Армія починає 25. жовтня ст. ст. зосереджуватися в районі Погребище—Липовець.

7. Питання, підняті галицькими представниками, доторкаючі внутрішнього життя Галицької Армії і права зносин Галицького Правительства з закордонними державами, остаються невирішеними до часу одержання вияснень від ґен. Денікіна. В тій цілі галицька делегація, виділивши одного представника для вручення цього протоколу Начальній Команді Галицької Армії, висилає двох других представників в Одесу, в штаб військ Новоросійської області.

*) Титул ґен. Денікіна (Таганрог).

**) ґен. Шілінґ (Одеса).

8. Для улегшення взаїмних зносин обов'язуються обі сторони вже зараз перевести спільну телеграфну зв'язь по Морзе, причім лінію до місцевості Липівці устанавлюють добровольці, а даліше до Винниці Галичане.

Підписи: Предсідатель зєдиненої комісії: полк. ген. шт. Дубяго. Члени: Полк. ген. шт. Коновалов, полк. ген. шт. Саборський, отаман ген. шт. А. Ерле, отаман О. Лисняк, сотник Осип Левицький (всі: вр.).

Уповновласнений Головнокомандуючим збройними силами Півдня Росії ген. Денікіном отсей протокол затверджую — Ст. Зятківці, 24. жовтня (ст. ст.) 1919.:

Командуючий військами Новор. области: ген.-лейтнант Шілінг.

Над кожною з повищих точок дискутовано. І так що до точки 2. обстоювали ми зазначення в протоколі мінімального речинця відпочинку для армії (3 місяці) — денікінська делегація вчислила це питання до тих, які повинні рішитися доперва переговорами в Одесі.

Точка трета стала провізоричною через постанови точки семої. Як тимчасовий осідок правительства означено Одесу, говорено і про пізнійший виїзд до Таганрогу після порозуміння з ген. Денікіном. Ми віднесли до нього несимпатично, уважаючи Одесу за одиноке місце, яке відповідало всім потребам правительства (близкість армій — добрий зв'язок з фронтом).

Точка четверта була вислідом зміни предложеного ген. Слащовим услів'я (гл. письменно предложення ден. команди з 1. грудня) в користь нашого предложення.

В точці п'ятій бажала денікінська делегація такої стилізації: ... „входить в життя з днем 24. ст. ст. 6. н. ст.“ Це малоб означати, що перемир'я малоб уже мати обов'язуючу силу без ратифікації зі сторони Начально-го Вождя Галицької Армії. Ми уважали це неправним і неможливим до прийняття: переведено отже постано-ву, що протокол входить в життя в дні його підписан-ня. Не сказано ким, — але було ясным, що протокол без ратифікаційного підпису Начального Вождя або його повновласника не може називатися підписаним ані бути правосильним.

До точки осьмої: 5. падолиста заложено лінію з фронту нашої 4. бригади до Райгородка (кмди денікін-ського полку) — головно для того, щоби делегація в разі потреби могла прямо кореспондувати з Начальною Командою (я мав з собою шифровий ключ). Та це по-лучення мусіло з огляду на постанови протоколу (як точка 6), що вимагали сталої зв'язи з Начальною Ко-мандою, змінитися на перманентне.*)

*) „Військовий критик“ з „Волі“ (ч. 3. ст. 127.) між ин-шими балакає так :

.... „уже з 3-го листопада стала почуватися якась непе-вність в районі Винниці, яку займали галицькі частини.... і т. д.... по розсліду цієї справи вияснилося що:.... 3. Галиць-кий Штаб був получений телефоном зі штабом Денікінської Армії і накази українського командування були негайно відомі штабу Денікінської Армії....“ На це зазначу, що перший

Переговори тревали три години. Підписання протоколу комісією наступило 6. листопада 1919 о год. 12.¹⁵ п. пол.

З переговорів відніс я вражіння, що денікінській команді особливо залежало на тім, щоби 6. листопада довести їх до кінця, а принайменше до принципіальної заяви Начальної Команди Галицької Армії, що вона диспонована та готова до заключення угоди, на основі якої Галицька Армія перестає бути ворогом на фронті, та — що більше — готова на будуче підчинитися за-рядженням денікінської команди. Вісти, які я зібрав в Зятківцях та по дорозі звідси до Винниці, вказують на це, що група Сланцова мала наказ зараз по рати-фікації договору Начальною Командою перекинутися на Лівобережжа проти Махна, який своєю зручною парти-

прямий провід збудовано тільки 5. листопада, а як що денікінська команда перед цим часом знала зміст приказів як придніпрянської так і Галицької Команди (що воно так було, переконав мене телефонічний офіцер команди ден. дивізії, показуючи мені підчас могого побуту в Райгородку 5. листопада по німецьки зложений приказ Начальної Команди до наступів з 27—28. надоліста), то причина лежала в тім, що деякі урядники „земських“ стацій тайком долучувалися до військових про-водів — і в цей спосіб депеші з Винниці до Немірова — захо-дили по земських дротах аж до Брацлава чи Гайсина. З цього видно, що військовий критик має дуже слабі та односторонні інформації — про „своїх“ уроженців

занткою розбивав всю роботу в тилах денікінських військ.

Тим то і пояснюю собі те, що денікінська делегація так рішучо вперлася на першій точці протоколу: для неї ця точка була найважніша — рішення всіх других точок могла спокійно перенести на пізніший час. І для нас ця перша точка була найважніша, та з иншого боку. Нам не спішилося з її покінченням так дуже як денікінській команді.

Як що булаб змога та сила, то варто булоб, щоб про неї ще переговорили деякий час — гармати....

Та що й казати... Не сильна денікінська армія — та всеж досить сильна була на це, щоб серед нашого теперішнього положення нанести нам послідний, смертельний удар.*)

З цього поспіху денікінської команди вияснюється і те, що про справи, які найбільше нас пекли, а саме матеріяльне заосмотрення, ліки, лікарі і т. п. у протоколі нема згадки. На наші представлення відсилано нас до точки 7., запевнюючи торжественно, що все — все, чого ми тільки потребуємо й зажадаємо, буде узгяднене при переговорах в Одесі тай опісля й сповнене.

*) Під цю пору стверджено на українському фронті до 16.000 штиків денікінських військ, в тім около 7000 кавалерії. Натомість Галицька Армія мала в боевій лінії около 5000, наддніпрянська около 1800 штиків...

У виконанню постанови цієї точки згл. для переговорів що до справи становища Диктатури, внутрішнього уряду та життя армії, матеріальної та санітарної допомоги і т. п. виїхали отаман Ерле та отаман Лисняк цьогож самого дня 6. листопада до Одеси, а я зі згаданими на початку сьогоднішніх записок російськими офіцерами до Винниці.

По дорозі ночували в команді корпусу в Немирові. Нині рано звідти виїхали — на вулицях зібралося багато людей, що або без прояви свого чуття нас тільки оглядають або мають хустинками і щось кричать....

Вже на двірці в Винниці довідався я від сотн. Гузара, який виїхав нас стрічати, що приказом Диктатора ген. Тарнавський та полк. Шаманек усунені від командування армією, причім ген. Тарнавський одержав тримісячну відпустку, а полк. Шаманек має ждати при Начальній Команді свого дальшого призначення.*) Начальним Вождом назначений ген. чет. Микитка, дотеперішній командант I. корпусу, — Начальником

*) Усунення ген. Тарнавського та полк. Шаманека наступило дня 5. листопада сейчас після приїзду Диктатора зі жмеринської наради до Кам'янця — значить в консеквенції слів Диктатора підчас нарад в Жмеринці. Ізза лихої комунікації, як телеграфічної так і залізничної, приказ звільнення прийшов опізненим і ген. чет. Ціріц (новий Начальник Штабу) приїхав з Кам'янця до Винниці доперва 6. листопада вечером.

Штабу Галицької Армії ген. чет. Ціріц, бувший Шеф Іен. Штабу Галицької Армії — піднесені оба одночасно з полковників до степення Генералів.

Ця вістка поразила мене своєю несподіваністю та одночасно піднесла мене душевно. В першій хвилі я подумав, що ця переміна наступила може з причини якої зміни або вияснення положення: нова Команда має отже свободну руку перемиря, як закінчене старою, неміродайною тепер командою*) узнати або відкинути. В завороті подій та вражіннь пережитих мною за останній тиждень — я властиво сам не знаю, чого я тепер хочу Я тільки чув кожним нервом, що там у Зятківцях сталося щось неприродне, болюче, але неминуче

Російських старшин полишив я аж до вияснення положення в готелі „Савой“. Сам сейчас поїхав до Начальної Кмди для доповіді.

В канцелярії Начальника Штабу були вже присутні: ген. Тарнавський, ген. Микитка, ген. Ціріц, полк. Шаманек, от. Цімерман (начальник опер. відділу Н. К.), от. Вурмбранд. Я прочитав протокол спершу в оригіналі, опісля перевів його на німецьке. Ген. Тарнавський звернувся до ген. Микитки та ген. Ціріца; „Ви як

*) В дійсності відбувалися переговори в Зятківцях (6 листопада) з доручення старої Начальної Команди, яка цього дня уже не існувала.

нова команда має право і можливість цього договору не признати і або почати зі свого рамени нові переговори або шукати иншої розв'язки. Я зазначу ще раз, що робив те, до чого був приневолений“.

Я доповнив думку ген. Тарнавського, представляючи коротко всі мотиви, яких ужити може Начальна Кмда для виходу з теперішньою положення та для евентуальною відмовлення правосильности теперішньому договорowi. По хвилі надуми, стоячи над генеральною картою, де як найдокладнійше зачеркнена була тактична ситуація, сказав ген. Ціріц: „Говорите як дитина... З причини теперішнього катастрофального положення армії як під оглядом матеріальним так і стратегічним*) Начальна Команда мусить дотеперішні переговори в принципі признати; щож до справи самого ратифікування протоколу говорити ще будемо з представниками денікінської команди“...

На год. 4. після обіду запрошено російських старшин до Начальної Команди.

Я був з початку цієї конференції присутний як переводчик.

Ген. Микитка та Ціріц заявили на принципіальний

*) Ген. Ціріц пізнав докладно це положення підчас своєї візитації фронту, яку відбув на доручення Диктатора сейчас після нарад у Винниці (26. X. 1919).

запит полк. Саборського, що теперішня Нач. Команда, мимо різних застережень, в основі признає дотеперішні переговори.

В дальшій часті конференції заступав мене як переводчик сотн. Ганс Кох. Я нечаяно захворів. По інформаціям сотн. Коха згодилися вкінці на це, що Начальна Кмда зможе договір ратифікувати тільки після порозуміння з власним правительством. Російські старшини ждатимуть у Винниці.

Стільки в моїм дневнику: продовжувати його не мав я ні змоги ні сили.

Пізнійші події розвивалися ось як:

8. XI. 1919 — виїхали ген. Ціріц та от. Цімерман з текстом договору (з 6. XI.) на „нараду“ в Деражні. В цій раді брали участь крім згаданих: Диктатор Др. Петрушевич, гол. от. Петлюра, от. Сальський, підп. Долежаль та панове Мазена (наддніпр. премієр) і Макаренко (член Директорії).

Протокол договору, що поставив після рішення у Жмеринці „нараду“ перед „чорне на білім,“ поділав мимо всего на от. Петлюру так, що стіл, при якому сидів, мало що не тріс під його кулаками. От. Петлюра зажадав категорично негайного — розстрілу ген. Тарнавського та інших „винувних“. Диктатор Др. Петрушевич мусів його доперва успокоювати та пригадати, що ми всеж таки числимо себе Європою, що в

нас є і військові закони і суди, у яких силі лежить і розслідження вини і карі.

Ген. Ціріц представив ще раз (котрий це було раз?!) положення армії і після довшої дебати доручив от. Петлюра ген. Ціріцови... *risum teneatis*... „ділати так, як це йому накаже жовнірська честь“...

Дуже дипломатично.

Розуміється: відвічальність то дуже тяжка справа, яка стається багато—багато лекшою, як що можна її скинути на кого другого.

Ген. Ціріц вповні зрозумів цей мент — а з другого боку научений досвідом ген. Тарнавського, цілком оправдано мусів зажадати від от. Петлюри гваранцій, що за наслідки голосу своєї жовнірської чести не буде розстріляний...

Одним словом атмосфера „державної наради“ в Деражні була досить „симпатична“...

Для переговорів з рамени придніпрянської армії назначив сам от. Петлюра як одного члена делегації одного зі своїх адютантів, другого мала назначити команда придніпрянської армії.*) Придніпрянська і нова галицька делегація мали разом відправитися на переговори.

*) Думаю, що не помиляюся, твердячи, що це була вже друга з ряду делегація придніпр. армії — перша (між іншими, полк. Каменський і гал. сотник Олесницький) переходила фронт

А щож з місією, про яку говорилося так поважно в Винниці? — питає кожний...

Ще й досі їде!... А маємо тепер март 1920 року.

Після повороту ген. Ціріца з Деражні (9. XI. 1919) наступив на основі одержаного ним приказу (підписаного Гол. Отаманом та Диктатором) арест ген. Тарнавського та „товаришів“ — це є: полк. Шаманека, от. Ерле, от. Лисняка та мене і поставлення перед доразовий військовий суд за — злочин зради!...

Розправа перед полевим судом у Винниці тревала три дні (11.—13. XI. 1919), причім попри оборонців судії сотн. Шалинського, от. Шепаровича т. н. головними оборонцями були відносини, представлені мною коротко в першій частині моїх споминів, а задокументовані кожним без виїмку свідком, що його суд покликував для зізнання.*)

Доразовий суд увільнив всіх обжалованих від вини і кари.

тоді, як я вернув до Винниці (7. XI.), значить в виконанню постанов наради в Жмеринці. Ця делегація вернула з нічим тому, що денікінська кмда стояла твердо на тяжких умовах для придніпр. армії (я подав їх під датою 1. XI.)

*) Стенографічний протокол цієї незвичайної судової розправи (зладив сотн. Кох) був в Начальні Команді та полевім суді Начальної Команди: його затрачення було би шкодою для кінцевого висвітлення подій та переживань Галицької Армії на Великій Україні, затратою історичного документу першорядної ваги.

Доводилося мені декілька разів тут у Відні чути, немовби ген. Тарнавський на суді боронився головню твердженням, що Начальна Команда вела переговори з Денікіном по приказу Диктатора Дра Петрушевича. Про таку оборону не було й бесіди, зрештою булаб вона і нестійною і недоцільною. Вступні „інформаційні“ переговори почала Начальна Команда в виду негативних відповідей з Диктатури на запити тому, що уважала узяскання передишки на фронті одинокою можливістю ратування армії від повної загибелі.

Обов'язуючі переговори (друга делегація до Зятковець) були проваджені вже після висловлення принципіального рісесет як Гол. Отамана та Придніпрянського Уряду так і Диктатора Дра Петрушевича на ведення переговорів з Денікіном. Причина, чому Начальна Команда не ждала на антантську місію, на якої приїзд покладав всю надію Гол. Отаман, а вислала свою місію вже на другий день після жмеринських нарад, була та, що Нач. Команда, (що опісля показалося дійсно правдивим!) втратила раз на все надію в приїзд та благосклонність якихби не було місій.

Ген. Тарнавський був поставлений перед суд під закидом зради, розуміється, не за переговори, які ведено після жмеринської наради, бо тоді велися вони вже після признання необхідности їх ведення усіми міродайними чинниками, — тільки за першу часть пере-

говорів, за ту, що я її називаю вступною, інформаційною, отже за саме навязання переговорів. Цеж навязання зносин з денікінською армією відбулося виключно по приказу катастрофальних відносин як матеріяльних так і військових, на які ні придніпрянський уряд ні Диктатор ніяк не реагували. Перший тому, що не хотів нічого видіти ні розуміти, другий тому, що будучи в полоні не мав сили та змоги.

Нач. Команда уневажнила 9. XI. перший протокол договору та заключила за згодою денікінської команди, з якою кореспондовано телеграфічно, формальне*) завішення зброї на 48 годин. Це завішення зброї почалося дня 10. XI. 1919 о год. 6. рано і тривало автоматично аж до заключення кінцевого перемиря.

Цегож дня відправила Начальна Команда до Одеси нову делегацію для переговорів, зложену з отамана ген. шт. Цімермана, сотника Турчина і поручника Дра Гр. Давида. Там зложено новий протокол перемиря, який 19. XI. 1919 затвердив своєю підписю Начальний Вожд ген. чет. Микитка — та який став дійсною основою дальших взаемин армій галицької та денікінської.

*) Дійсне хоча і не умовлене завішення зброї, а власливо повний спокій на фронті галицьких військ наступив вже 1. XI.

Одночасно з цією делегацією Галицької Армії виїхав до Одеси теж делегат придніпрянського уряду (Гол. Отамана) та команди придніпрянської армії (от. Сальського) полковник Каменський.

Та денікінська команда і цим разом (отже при третій з ряду спробі) не хотіла говорити з делегатом придніпрянського уряду й армії, обстаючи при своїх категоричних тяжких умовах.

Для дальшої ілюстрації, як залежало проведови Галицької Армії, щоб добитися вкінці до можности переговорів цілої української армії, подам ще слідуєчий обмін телеграм:

„Изъ Одесси №. 4113 Липовець-Винница. Начальному Командованію Галиційской Арміи. Срочно-военная. 11-ое ноября 1919 г. Въ Одессѣ ген. Шилингомъ была принята делегация. Полковнику Каменскому какъ представителю наддніпрянской арміи свиданіе было категорически отказано. Генераль Шилингъ допускаеть переговоры только съ представителями галиційской арміи... і т. д. Отъ имени галиційской арміи отаманъ Цимерманъ.“

На це відповідь: „З Винниці в Одесу.

Начальникови військової місії У. Г. Армії отаманови Цімерманови при добровольчому командуванню.

Ще раз повторяється, що переговори вести можна тільки для обох армій разом і для них разом може бути заключене перемиря. Н. К. Г. А. ч. оп. 6768. ген. Микитка.“

Та мимо всіх старань не вдалося делегації Галицької Армії переперти бажання Начальної Команди, що були одночасно безумовно і бажаннями всієї армії.

Вкінці, беручи справу реально, чисельне відношення обох армій було дуже різне: Галицька Армія числила всеж таки ще десятки тисяч, придніпрянська армія стопилася вже була до досить низьких чисел...

Під конечністю поступів денікінської армії, бо вона в дійсности не зупинялася на ніяких тяжших перепонах (по офіційним звідомленням заняли були денікінці Бар, саме коли галицька делегація перебувала в Одесі, на передодні переговорів) та конечністю ратування тисячів хорих, майна й армії взагалі рішилася Нач. Команда на припоручення Диктатури вести переговори з денікінською командою в імени самої Галицької Армії.

Подаю дослівний текст зложеного в Одесі протоколу:

„Протокол засідання військової комісії зложеної з представників Добровольчеської та Галицької Команди.

Одеса, 4/17. падолиста 1919.

Представники від Добрармії: полковники ген. Шт. Даровський, Коновалов, Саборський;

від Галицької Армії: отаман ген. Шт. Цімерман, сотник Турчин і поручник Др. Давид.

Повновласти представників Добрармії стверджує особисто командуючий військами Новоросії ген. лейтн.

Шілінґ, а повновласти галицьких представників являються видними з предложених ним телеграм Командуючого Галицькою Армією чч. 6828 і 7852.

Провід обняв як найстарший степенем полк. ген. Шт. Даровский.

Постановлено:

1. Галицька Армія переходить в повнім складі wraz з тиловими установами, складами і движимим залізнодорожним метеріалом на сторону російської добровольчої армії і входить в повне розпорядження Головнокомандуючого збройними силами Південної Росії, тепер через командуючого військами Новоросійської Области;

2. Галицька Армія задержує свою організацію, командний збір, мову, устави і ціле військове майно. Частини мають існувати в складі не менше 75%*) своїх штатних складів по штатам Галицької Армії, які обобязують по 4./17. падолиста 1919.**)

Корпус Коновальця не уважається галицькою частиною.

3. Російське добровольче командування допоможе

*) В споминах Д-ра О. Назарука „Рік на Великій Україні“ подано мабуть через ошибку не 75%, тільки 50%.

**) Ця постанова нормувала справу евентуального розв'язування частин: розв'язати якусь частину можна було отже тільки тоді, коли вона зійшла на стан менше чим 75% штатного стану з 17. XI. 1919.

Галицькій Армії в доповненню її рядів уроженцями Галичини, що знаходяться як в чужих державах так і на території Росії.

4. При вищих штабах як також установах і всіх самостійних частинах Галицької Армії будуть приділені російські старшини, лікарі і урядники після вибору Добровольчою Командою для зв'язку і порішення на місці питань, які би виявилися.

5. Політичних питань відносно взаємних відношень Галицького Правительства до Правительства Доброармії, як також відносно майбутньої судби Галичини не розбирається і полишається до рішення політичних переговорів. Аж до рішення тих питань в постой ген. Денікіна задержує Диктатор Галичини право керування і контролі внутрішнього життя Галицької Армії;

6. Галицька Армія не буде воювати проти армії Петлюри, яка знаходиться на фронті.

7. Галицька Армія зосередиться не пізніше 17./30. листопада 1919 р. в районі Козятин—Винниця—Іллінці—Оратово—Погребище.

8. Для забезпечення тої концентрації займає негайно Галицька Армія та держить район Бердичева.

9. Штаб Галицької Армії переходить найпізніше до 17./30. листопада ц. р. до Умая.

10. Всі тилові військові установи, етап, склади і ин. пересувається поступово і розташовується на лінії

Христинівка—Ольгопіль—Вознесенськ—Миколаїв. Санітарні установи, в яких знаходяться хорі та реконвалесценти, остають на місци.

11. Хорі та ранені Галицької Армії, які не найдуть місця в галицьких лічницях, будуть прийняті в шпиталі збройних сил південної Росії на рівних правах з російськими, а після видужання вертають в Галицьку Армію.

12. Для звязи зі штабом Командуючого військами новоросійської області вишлеться зі штабу Галицької Армії особного старшину.

13. Цей договір входить в силу з хвилию ратифікації його з одної сторони командуючим військами Новоросійської Области, з другої сторони Командуючим Галицькою Армією.

14. Ворожі кроки між Добр. Армією і Галицькою Армією устають з хвилию підписання цього протоколу представниками обох сторін, не вичікуючи ратифікацій його, як це сказано в точці 13.

Предсідатель комісії: Даровскій вр.,

Коноваловъ вр., Саборскій вр., Цімерман вр.,

Лука Турчин сотн. вр., Др. Гр. Давид пор. вр.

Після заключення цього договору наступила згодом його реалізація, серед якої почала показуватися неможливість здійснення його цілого по точкам і почали проявлятися більші або менчі розчарування з обох сторін.

Начальна Команда, якої одинокою метою було за

всяку ціну вратування армії та її цілості, стала вже в перших днях після заключення договору майже безсилим свідком наслідків дезорієнтації, яку викликали події останніх трьох тижнів, а саме: перші спроби переговорів, окликання їх „чорною“ зрадою, суд над ген. Тарнавським, його оправдання — вкінці продовжування переговорів новою командою. Треба було бути глибоко втаємниченим в справу, щоби зрозуміти ці скоки.

Почалося політиканство та „особиста“ орієнтація — кожного по своїм симпатіям.

Політиканство армії це природний наслідок, скажу чемно, слабости одиноко до політики уповноваженого-політичного проводу. Як що армія увидить чи почує, що політичний провід не доріс до свого завдання, що він пхає-попихає день за днем без ясно витиченої цілі, — діпхавши в цей спосіб справу над самісіньку пропасть, плаче або гризе з лютоści чи безсилля пальці чи розбиває столи, — або, що ще фатальнійше, робить у цей мент дальшу долю тисячів людей та держави залежною від приїзду або неприїзду — знова мушу говорити і чемно і по німецьки, — „einer Faschings-gesellschaft“, то й не диво, що тоді всякий, чи інтелігентний старшина, чи півінтелігентний стрілець ви-находить свої деколи багато влучніші методи розв'язки тяжкої ситуації. Зачинається звичайно від фраз в роді: повинні були зробити це і те, ... треба було повести

справу так і так, ... якби були ... і т. д. — а кінчиться менче або більше фамілійною фразою і само-орієнтацією.

Як що армія знає, що долею її кермує зріла, розумна політична думка, до якої вона на основі перебутото мусить мати безоглядне довіря, — то й нема найменших підстав ні до політиканства ні до шукання особистої орієнтації.

Підчас процесу травлення договору зменшилася отже Галицька Армія о відповідну скількість здорових людей, які, зневірені в провід, орієнтувалися на захід або північ.

Начальна Команда будь сама своїми наказами, будь черед свій орган недвозначно і ясно зазначувала своє становище як що до цього, чисто військового і виключно військовими зглядами продиктованого перемиря так і що до своїх непохитних основ відносно народної справи.

Яснійше хіба не можна було говорити як приміром:

„Хай український нарід гляне в перетомлені очі наших стрільців — а вичитає в них, що галицький стрілець до смерти останеться вірним ідеї, за яку вмерло тільки його товаришів і за яку готов вмерти і він“...

„Козацький Голос“ ч. 53 з 16. XI. 1919.

„З повищого договору бачимо, що він дає нам можливість заспокоїти ті потреби армії при рівночаснім невиреченню наших ідеалів“... „Коз. Гол.“ ч. 55 з 24. XI. 1919.

„Українська Галицька Армія, яка цілий світ дивувала своєю боездатністю, безумовно зажде ще на цю хвилю, яка дасть їй вінець слави за її жертви, за її кров, за злидні, муки і кости незабутніх героїв“... „Коз. Гол.“ ч. 61 з 8. XII. 1919.

„Хвиля за поважна, а Українська Галицька Армія за слаба, щоби її розбивати. Українська Галицька Армія існувати мусить, бо перед нею ще багато незробленого. Я знаю, що в не одного з вас серце кривавиться, дух бунтується проти теперішніх обставин. Але чи задля того можна покинути ради армії? Ні. Бо за ту ідею, за яку десятки тисяч поклали головами, Ви, оставші при життю, мусите боротися далше...

... Тепер не час на забави і байдужність. Народ наш в неволі, жде визволення — та жде його від Вас. Чим ми будемо сильніші, тим краща будучність чекає наш Народ“... (Наказ військам ч. 143 ген. Тарнавського з 17. XII. 1919.)

І денікінська команда, як що вона тільки крихіточку інтересувалася настроями Галицької Армії чи Начальної Команди (а що інтересувалася — це певне!), мусіла це все і видіти і розуміти. Зрозумів це вкінці і російський політик, дописувач „Єдиної Росії“, про якого „дезінтересма“ згадую на початку цієї частини моїх споминів.

Та вкінці в короткий час після заключення договору не мала денікінська команда вже й часу глибше застановлятися над цим проявом. З початком грудня почала вже її неприродна будова — валитися. Я знаю певно, що в часі, як акції денікінського фронту почали летіти стрімголов, деякі розсудні офіцери денікінської армії, що були серед галицької армії та виділи її життя й поставу, зверталися до міродайної команди з пропозиціями піти на політичні поступки що до української справи, чим булаб ще змога зрівноважити розбалакансваний фронт. Але це був (супроти реакційного „ареопагу“, який, будуючи на безоглядній допомозі антанти, оглух на право та на ліво) голос „вопіючого во пустини“...

Та одно певне, а саме, що денікінська команда знала зміст думи Галицької Армії і не подумала навіть тягнути з цього які небудь консеквенції, навпаки: зі сторони чи команд чи старшин стрічала Галицька Армія пошану та підмогу.

З денікінськими військами тягнулися всякі розвідки з усіма практикованими у цім фаху прийомами: Начальній Команді удалося в дуже численних випадках своєю інтервенцією увільнити від переслідувань громадян, яким нічого більше не можна було закинути як те, що вони Українці або члени бувшого українського державного апарату, — а які висиджували „за ґратами“.

Розстріл без суду чотирнадцятьох російських старшин та громадян з Винниці, — придніпрянською чрезвычайкою в Проскурові, переведений перед самим відступом придніпрянських частин з Проскурова міг принести українським громадянам необчислимі, кроваві наслідки завдяки кільком невідвічальним типам, що самі, розуміється, „удрали“...

Авторитет Начальної Команди Г. А. поділав у цьому напрямі на денікінську команду та її органи безумовно лагодячо та умирюючо.

Поминаю вкінці такі цілком самозрозумілі прояви, як приміром це, що Начальна Команда, будучи як найдокладніше поінформованою не лише про місце перебування поодиноких членів бувшого правительства, але і про їх „вояжі“ (Липівець—Винниця—Гайсин), держала це в як найстрогійшій тайні, щоб не стягнути на них переслідування денікінських органів.

Згадав я про це тільки тому, щоб доповнити картину „політичного“ становища Начальної Команди Г. А. в часі денікінської грози.

Переведення постанов договору відносно пересування армії на здорову територію (точка 7), переведення майна, що знаходилося в області фронту та етапу армії (т. 10) й про зміну постом Начальної Команди (т. 9) показалося невдовзі багаго тящим, як думалося. Недостача дров та смарів, вільних транспортів і паро-

возів для перевозу частин, установ та складів, — зробило вкінці плянове виконання цього зобов'язання з обох сторін ілюзоричним.

По пляні, złożenім матеріальним рефератом Начальної Команди Г. А. та представниками денікінської команди це перевоження армії (без хорих) тревати мало два і пів місяця при забезпечених засобах дерева, смарів, паровозів і транспортного матеріалу та при відсутности якої би не було саботажі зі сторони залізниці.

Значить: треба було перш усього починати з організації доставки дерева. Опісля треба було стягнути декілька паровозів та транспортів з області денікінських військ — а щойно тоді (отже певно після місяця) починати перевіз армії, який потревавби около трьох місяців. Відносини на залізниці, що правда, трохи поліпшилися — та всеж таки наслідки практик воєнного часу не дозволювали і тут за багато надіятись.

Залізничий урядник чи робітник, який протягом двох літ девять разів змінив свою кокарду (а дваїцять разів владу), научився не брати поважно жадного з „девятьох валів“, а думати радше про себе, свою семью чи кишеню.

За товарний вагон з Винниці до Одеси брало „товариство“ до 30 тисяч карбованців (а таких вагонів треба було і для тих, що втікали перед більшовиками

і для торговців), то чи ж дивно, що воно не спішилося з безплатною доставою вагонів для війська?

Я виїхав з Винниці як військовий кур'єр, що мав як найскорше перебратися до Одеси, а звідти далше. На стаціях як Жмеринка, Вапнярка, Бірзуля тримали мій вагон мимо всіх приказів та доручень денікінської команди так довго на глухих і сліпих торах, аж вимусили — свої „такси“! До Одеси я їхав п'ять днів — і „висмарував“ 5 тисяч карбованців. Без цього „смару“ я бувби їхав аж до захворіння або до смерті.

Отже серед таких умовин — представити собі належить переводження евакуації чи пересування армії...

А події на фронті тимчасом не ждали та не давали виглядів на місяці — а летіли одна за другою.

Згідно зі зобов'язанням (т. 8) заняв І. корпус (командантом його став після іменування ген. Микитки Начальним Вождом — полк. Шаманек) Бердичів та вже після одного дня мусів з нього відступити, — і заняв область Козятина в цілі охорони перевозу галицьких військ в новий район.

Та заняття Києва більшовиками і поступи більшовицьких армій на Лівобережжю приневолити команду денікінської армії до зрівняння фронту по обох сторонах Дніпра. Зачалася тому „перегрупування“ (по нашому „відступ“) денікінських військ з області Козятина—

Фастова. Транспорти цих військ заняли на довгий час залізницю Козятин—Винниця—Вапнярка. Про планове перевоження Галицької Армії не могло тоді бути й бесіди.

Постанову що до перевозу галицьких військ на полудне змінено в другій половині грудня з огляду на змінене військове положення в цей спосіб, що як головні райони для поодиноких корпусів призначено області Миколаєва, Херсону та Одеси. Та і ця постанова не могла, розуміється, бути переведена.

Сам факт заміру переведення війська в инший район стрінула Галицька Армія ріжними поглядами. Переважав погляд, що ця зміна для армії корисна хочби тільки з огляду санітарного (лагідний клімат, незаражена околиця); подавано ще й инші причини більш або менше політичної, народної закраски.

Та була слідна й агітація за тим, щоб з тодішньої області не виходити тому, що тут „на роздоріжжю“ Галицька Армія вільнійша чим десь на краю Чорного Моря... Та воно теж аргумент.

Постанова що до неужиття Галицької Армії проти армії Петлюри (т. 6) поширилася згодом так, що денікінська команда признала, хоч і неофіційно, усяку неможливість звернення Галицької Армії проти українських повстанчих відділів та проти українського елементу взагалі. Під цим оглядом не ставила денікінська ко-

манда навіть ніяких жадань ні пропозицій Начальній Команді Г. А.

Що відноситься до встановлення старшин звязку (т. 4, т. 12), то переведено це найскорійше і це одинокі точки договору, які дійсно зреалізовано. Як старшину звязку при Начальній Команді встановила денікінська команда знаного з переговорів полк. ген. шт. Саборського, йому до помочі приділено цілий штаб старшин, які працювали в Начальній Команді разом зі старшинами Галицької Армії при рефератах як санітарний, інтендантський, муніципальний, технічний, залізничний і т. д. Крім цього призначено і для корпусів окремих старшин та урядовців.

Начальна Команда вислала до штабу військ ново-російської області як старшину звязку отамана Оробка, б. кмдта. XIV. бригади, якому до помочі додано сотн. Григорія Олесницького та чет. Нестора Ніжанковського.

Приділені російські офіцери оказували для потреб Галицької Армії велике зрозуміння й охоту помочі та з огляду на загальне положення воно менше або більше на цьому й кінчилося.

Начальна Команда бачила ратунок армії в скорій та видатній матеріальній і санітарній помочі. І дійсно як довго положення денікінської армії на фронті було для представників Антанти надійним, і навіть тоді, коли вже хиталося, але ще не було безнадійним, — одержувала

Галицька Армія і реальну допомогу головно в білню для хорих, плащах, покривалах, ліках і лікарях. Сама денікінська армія багато тоді не мала, бо була властиво здана всеціло тільки на підмогу з Заходу — та в кождім разі проявила вона як найживішу участь для Галицької Армії всіми середниками, які їй стояли до розпорядимости.

Підчас перебування ген. Микитки та Ціріца в Одесі (поїздка тревала від 9.—13. грудня 1919) обговорено докладно та вичерпуючо зі штабом та референтами команди новоросійської області й рівночасно з англійським та американським шефами місії плян підмоги Галицькій Армії.

Акція заповідалася широко, чужі представники запевнили, що поведуть її так скоро, як цего вимагає потреба Галицької Армії й порушать всі пружини для її довершення... Та в міру того, як большевики ліквідували антантські інвестиції ударами по денікінським фронті, остигала у представників Антанти в Таганрозі й Одесі охота вкладати дальше капітали й пальці в це слизьке діло. Цей прояв відбився, розуміється, посередно гірко і на матеріальній підмозі Галицькій Армії.

Як в надолісті приїздили до Галицької Армії всякі антантські представники (правдиві!) та дуже щиро запевнювали про свою велику майбутню поміч, — так в грудні було їх чим раз то рідше видно, — а з кінцем

грудня один з тих панів при нагоді видачі паспортового віза — інформувався в нас, чи Галицька Армія це не більшевицька і дуже мнявся з видачею потрібного віза...

Але тут не було великого розчарування — бо і не було в протиставленню до кам'янецьких „місійних“ пригод і за великої надії. Хоч антантські представники були в сім випадку, як зазначив я в горі, правдиві — та була одночасно до передвидження і їх дійсно незвичайна дипломатична зручність примінюватися до обставин....

А обставини в формі червоного фронту, що розливався струями в напрямі Чорного Моря, казали ліквідувати з поважною міною і всі обіцянки.

Для них це все було одною з дальших проб прорвати чужими руками дротяну проволоку... Не вдалося з півночі, не вдалося з полудня — поспробується з иншого боку. А там хтось каже, що покалічив руки... „Нічого. Час загоїть. І ми... (як схочемо)“...

Що до постанов доповнення Галицької Армії полоненими і т. д., то приведу тут дослівно відносний розділ звіту Начальної Команди з поїздки до Одеси:

„Відносно привозу наших полонених з Італії, Чехо-Словаччини, з обозів у Будапешті і Відні, як наших старшин так і стрільців, проявили всі міродайні чинники як найбільше зрозуміння справи і найщирішу

волю помічі, а шефи американської й англійської місій в Одесі вислали зараз до своїх властей і представників відповідні іпродження“ (за „Козаць. Гол.“ ч. 65 з 16./XII. 1919).

Більше про цю справу мені невідомо — ані я нею більше не інтересувався тому, що вже 16. грудня (дата часонисі) ледво чи найшовсяб був серед нас хто такий, що мігби на цю акцію бодай трохи поважно надіятися.

Що до „уроженців Галичини“, про яких говорить ця точка договору, а яких без сумніву було багато на території денікінської армії, — то денікінська команда видала була відповідний приказ, — та про наслідки його я нічогосько не чув.

Ніяких політичних питань при переговорах та і в договорі не порушувано ні не вирішувано.

Найважнішими такими питаннями було без сумніву становище Галицького Правительства супроти правительства Денікіна та становище цього правительства до майбутньої долі Сх. Галичини. Це мало рішитися на політичних переговорах.

Галицьке правительство, яке 16. XI. 1919 опустило Камянець Под. (перед приходом окупаційних польських військ, за прошеннх от. Петлюрою) — з наміром через Румунію перебраться в Одесу, — стрінуло в дорозі на якісь труднощі й опинилося у Відні.

З його відїздом, як рівнож з виїздом згл. розїздом бувшого придніпряньского правительства (от. Петлюру запросили знова Поляки до Варшави, а міністри пішли в світ за очі...) стала Начальна Команда одиноким представником української справи: на неї спадали самі собою і завдання політичного характеру.

З другої сторони відзискувала Начальна Команда в міру ослаблення денікінської армії на фронті та в запіллю в дійсности свою повну незалежність: денікінська команда пізнавала, що вона не в силі вимагати від Галицької Армії додержання угоди, яка падала сама від себе. Це скріплювало незвичайно положення Начальної Команди, яка в другій половині грудня являється вже на цьому ґрунті поважним, міродайним чинником.

Внутрішнє положення в області, у якій находилася Галицька Армія, було незвичайно тяжке:

Вона стояла з усіх сторін окружена ґрупами, які при евентуальнім безділлі Начальної Команди чи дальшім придержуванню засади аполітичности армії могли цю армію вмити здусити. З заходу війська польські, з півночи повстанці Шепеля й українські боротьбісти, з північного сходу та сходу повстанці Волинця й Ангела, внутрі сильна більшевицька агітація, на південь Дністер і Румуни, яких поведення залежить, як відомо, від погоди — і до цього всего

угода з денікінською армією, яка в половині грудня дійсно втратила вже була віддих.

При цім усім десятки тисяч хорих, розкинене по всій області майно (про якого зібрання в один район не могло бути й думки) і повний матеріальний банкрот.

Почали творитися вже й різні правительства та групи пр. „Краєва Рада“ в Хмельнику, давнє правительство позбиралося в Липівці—Гайсині, „Національний Союз“ у Вінниці; — під пору мого виїзду з Галицької Армії вони тільки що творилися, — отже й не знаю, на чім вони стали.

У всякім випадку тільки вчасному зрозумінню та оціненню положення Начальною Командою, її хистови та зручності приписати належить те, що Галицька Армія як одиниця, з національним прапором в руках, виплила з цих мутних, бурних хвиль.

16. грудня 1919 захворів ген.-чет. Микитка на п'ятидний тиф і віддав провід армії ген.-чет. Тарнавському, що від процесу перебував на відпустці у Вінниці.

Першим ділом ген. Тарнавського було встановлення при Начальній Команді на час відсутности Диктатора політичного реферату як дорадчого органу Начального Вождя, зложеного з наших політиків, яких можна було зібрати в тодішній області Галицької Армії (Наказ військам ч. 143 з 17. грудня 1919). — На начальника цього відділу запрошено Дра Івана Макуха,

голову укр. радикальної партії — після зліквідування „Краєвої Ради“, яку він створив був у Хмельнику.

Встановленням цього реферату поставила сама Начальна Команда всі свої постанови відносно політичних акцій під контроль ширшого круга громадян, — з другої сторони мала метою усунення з армії особистого політиканства, якого поширенню пособляла між иншим і відсутність якого небудь політичного чинника.

Стільки про угоду та про події, що відбувалися у наслідках її реалізації.

Що переживала Галицька Армія в січні та до тепер, цього не знаю, тому що з кінцем грудня виїхав я з армії, а в початках січня 1920 і з Одеси. Знаю про це тільки зі скупих та і то по найбільшій часті комбінованих вістей.

Та я певний одного: як що цілість Галицької Армії і розбита, як що здорові останки її і розпорошилися на різні групи — то в душі галицького старшини чи стільця незмінні його народні ідеали.

До одноїж і тої самої цілі — ведуть різні дороги.

А як що воно так є, — то по моему цей елемент, що показав в собі підчас тяжких спроб та моцювання послідного року ще найбільше поважного організаційного духа, — і на будуче для справи не пропав. Щобільше-він розбившиися на всі табори, які тепер уважають себе за „одинокі покликаних“ до дальшого

ведення народу, — може стати і тим містком, що доведе в кінці кінців до згуртування всіх сил народу для розумної, передуманої праці.

Постать галицького стрільця знад Дністра, Сяну та Прута чи зпід верхів Карпат, що випивши чашу горя до послідної каплі, конаючи, — тулив до серця синьо-жовту ленту, якою його виражала на бій рідна земля, — остане для грядучих поколінь взором, на якому вони вчитимуться любити, терпіти та вмирати за свій Нарід. . .

Закінчення.

Перебуваючи на Великій Україні, я ніколи й не подумав, що доведеться мені ділитися з ширшим кругом громадян описом подій та вражінь перебутих на цій Богом забутій нашій землиці і переживати споминами ще раз усі муки . . .

Не думав я про це по prostu тому, що жилося там усім нам найвище з дня на день аж до зараження тифом, на який ждав кождий з дійсно стоїчним спокоєм: думка про „позавтра“ належала вже до великої смілости. Не припускав я, що може прийти хвиля, в якій буде моїм обов'язком сказати все, що видів та пережив, — обов'язком, що не терпить проволочки.

Ця хвиля прийшла для мене несподівано скоро. Опинившись у Відні, я переконався, що і тут і деінде по світі не перевелися ще кличі проти Галицької Армії та її вчинку з падолиста 1919 р. — не перевелася нагінка, що в області Великої України прогомонила та пропала уже давно.

Нападають та кривдять цю Галицьку Армію ті, що ніколи з нею та серед неї не були, а всі свої ін-

ситуації вироблювали по заграничних каварнях чи барах, нападають і ті, що вправді виділи її, але з далека — і вчасно „ублагорозумилися“ зрезигнувати із цієї віддалі, — величі, що з маленьких, дрібненьких та нікому невідомих людей, дякуючи сприяючим обставинам воєнного часу та закаламученої води — прийшли до голосу, люде, що в той час, як пародня наша армія конала, — уважали себе „цивільними“*) оборонцями народніх прав й інтересувалися заграничними курсами...

Що й говорити... Не перечеислиш... А всі вони станули з каменюкою в руках і лають зрадниками, контр-революціонерами, реакціонерами та усякою всячиною так, що соромитись приходитьсь — за них.

Що правда, тепер воно чомусь притихло... Зачувати і голоси, що вітверто стають в обороні армії та її проводу. Та хто мене переконає, що ці голоси основані на дійсному, щирому переконанні про безвинність армії, а не на теперішній вимозі положення? Хто запевнить, що як тільки цього вимагати буде який дрібний згляд, не повториться давня нагінка?

Супроти цього всего уважав я, як член Галицької Армії, своїм обов'язком наскорі**) списати усе, що видів

*) Бо були в цивільнім одязі тай на цивільних посадах чи гешефтах.

**) Це повинно оправдати і короткість представлення подій і технічні нерівності.

та пережив, бо я переконаний, що тільки висвітлення тодішнього положення Галицької Армії та справи її угоди з Денікіном із усіх боків, зможе положити кінець усім здогадам та осуджуванням.

А пора вже, щоби вони покінчилися на все!

Роздрапуванням болючої рани поширюємо біль, апатію та зневіру і працюємо під лад ворогам. Поповнюємо злочин на наших і без того хорім організмі.

Я коротко представив, хто винен у катастрофі.

Очевидно, що ні Галицька Армія ні її провід, що в агонії рішився на цей розпучливий крок самопомочі. Винно те головне правительство, що взявши на себе обовязки супроти народної справи, — отже й супроти армії, яка була мечем для цієї справи, — цих обовязків не уміло чи не хотіло сповнювати. Воно поповнило злочин на тисячах марно загиблих людей та за цей злочин, як що в нас є ще взагалі яке зрозуміння відповідальности, повинно відповісти перед народом.

Винно і все суспільство, що виділо, куди йде справа, а терпіло такий лад, кивало головами, розмахувало руками, а не мало ні охоти ні сили перевернути до гори дном ці гнізда амбіціонерства, ледачости, злочинної легкодущности, родинних та „фізіономічних“ зглядів . . .

Чи чув хто коли про звіт з діяльностю цієї олігархії, чи знає хто, скільки набито грошей, якими обтяжено

нарід, — скільки цих грошей пропущено та на які цілі, чи знає вкінці нарід, які зобов'язання супроти сусідів взяло на себе це „правительство“ без відома та апробати народу?!

Я не вмію дивитися на події очима партійника, бо не бачу ні льогіки ні користи існування десятків партій, з яких одна опирається на трьох, друга на чотирьох членах, а які б'ються — „над коритом.“

Я виходжу виключно з точки погляду користи всего народу, над яким все даліше і даліше переводяться легкодушні експеріменти, — а який не зискуючи ефективно нічого, тратить тисячі та тисячі здорової, поривом дишучої молоді і масу матеріяльних вартостей.

Так, — винні і ми самі... Наше дилетантство та легкодушність, наше легковіря та нещирість. Вміємо багато говорити та дискутувати, бавимося в динльоматів та пророків, прогайновуємо час і силу на дрібниці, напади, сварки, взаїмні обжалування й інтриги — фушеруємо з дня на день, радше чим малиб ужити всіх своїх сил для незамкненої ніякими партійними параграфами загальної, великої цілі.

Лишній раз доказуємо собі самим і перед лицем народу, що його надією себе ми сміємо називати, що ми гниль не ліпша від інтелігентної гнилі инших народів...

Нарід могучий, здоровий та розсудний глядить на нас з боку, — свого слова він ще не сказав.

Він глядить на кредитки, що їх ми набили на його рахунок, глядить на контракти, які підписуємо його іменем з трьома хрестиками (бачте неграмотний) на право та на ліво, глядить на наші панські привички за його гроші

А ми ждемо, поки не обрушиться над нами гнів народу. Не навчилися ми нічого на подіях послідних літ?

Пора покінчити з легкодушним баянсуванням та вірою в це, що „щось мусить статися“ в світі, що кине сонцем і в наше віконце та одночасно погодить нас з народом і скаже йому забути на всі наші грішки . . .

Пора знайти вже раз ясно скристалізовану ціль і опершися на нашім селянстві та робітництві та їх потребах і бажаннях, іти до цієї ціли всім витиченою дорогою.

Дотеперішній наш світогляд у політичному чи суспільному чи економічному, чи якому хочете, напрямі дасться по мойому найкраще представити оттакою моєю придибашкою з Великої України:

Їхав я раз околицею Жмеринки та заблудив. Багато пільних доріг, — не знати, яка веде до Винниці. Карти з собою не маю, мушу спитати дядьків.

А в полі якраз копає дядько картоплі. Підходжу та прошу справити мене на село Медвеже Ушко (знав я, що туди необхідно мені переїздити) й сказати, як

далеко до нього. Дядько оперся одною рукою на сапу, а другою повів по одній стороні світа таї каже:

„Оттак будете, пане, їхати, ось туди! — А як проїдете такий місточок, що його не має, — то там вже буде верствів... гм..., а чорт його зна, скільки?!“ ...

Чи інакше виглядала наша політика? Чи інакше справляв нас наш державний провід, а послідовно з цим провід військовий, чи який хочете? ...

І яке після цього моральне право кидати каменем в очі тій армії, що до посліднього можливого менту боса, гола та схорована повнила у найкращій вірі свій горожанський — народній обовязок?

Ба, говориться і ще інакше... Дехто звязує крок розпуки армії з тенденціями нашої заграничної „політики“, з заявами парижського посла Дра Панейка, словом: надає цілій справі підклад політичний...

Армія як така ніякої політичної орієнтації на ніяку сторону світа не мала, бо і не повинна була мати, — на цеж мала вона якийсь політичний провід; — Армія орієнтувалася на українську державу і в цій орієнтації вона не втратила віри до останнього моменту.

Військову угоду з Денікіном уважала Начальна Команда передишкою, конечною для набрання віддиху та полатання розбитих сил. Я певний, що ні один здо-

рово думаючий чоловік з армії, який видів, на чім опирається денікінська влада, не міг її на довший час брати поважно. Не на силі денікінської акції — а на її безвиглядності опирався цілий рахунок.

Та рахунок завів, бо те, на що надіянося за чотири-пять місяців, — прийшло вже за місяць.

Цього способу думання армії та її проводу не може їм ніхто взяти за зле: тяжко вимагати інакшого резону від народньої армії; що робилося та говорилося за границею, цего армія не мала змоги знати. Я того глибокого переконання, що на ніякі політичні уступки вона ніколи не булаб пішла. Та ще оден закид вичитую по часописах, над яким варто застановитися.

Закидують придніпрянські чинники та преса Галицькій Армії, її проводови та Галичанам взагалі (звичайно в звязку з випадками про „зраду“) реакційність, контрреволюційність, буржуйство.

Значить і в цьому, що найшли собі такого компаніона як Денікін — і взагалі, у цілому світогляді.

Що до „денікіяди“, то більше говорити не варто, — надоїло.

Але кажуть, що ми нібито вихованки буржуазії, не розуміємо соціального руху, ні потреб селянських та робітничих верств, що ми прихильники духової та фізичної панищини, — одним словом, темнота темнот...

Твердити це є що найменше смішним з приміненням хочби до трох четвертин нашої інтелігенції.

Не перечу, що є одиниці, повторюю: одиниці — до яких з чистою совістю примінити можна всі згадані епітети, — а яких уже і палка не виправить. Та як можна говорити загально про буржуйність чи реакційність цієї інтелігенції, що в дев'яťдесятьох процентах вийшла прямисько з під хлопської стріхи, вигодована кєрвавицею цього хлопа?...

Уся різниця між галицьким інтелігентом чи галицьким стрільцем і старшиною — а братом з Придніпрянщини лежить не так в основнім світогляді, як тактиці.

Ми до тепер базували все на народі (що правда, в послідних часах цей контакт досить розлюзвився), його голос та його бажання і потреби були міродайними у всіх діланнях духових провідників народу. І це необхідне, бо всяка народня акція може лише тоді заповідати успіх, коли вона виходить з народньої маси та находить у неї попертя й симпатію. Інакше є вона тільки експеріментом олігархії, який скорше чи пізнійше мусить провалитися.

Щобиж нарід сам з себе мав критерію для оцінки подій, для цього необхідним: відповідний степєнь освіти. Над двигненням цієї освіти працювали у нас в Галичині довгі літа всіми можливими способами при

дуже тяжких загальних умовинях. І як в липні 1919 перейшло Збруч дев'яност тисяч війська, то це хиба найкращий доказ співпраці народу з його духовим проводом.

Наш галицький селянин без сумніву консерватист, — наслідком систематичної освідмлюючої праці він радше еволюціоніст чим революціонер. Він безумовно піде з духом часу та йде він дорогою розвою, не любить скоків. Т. зв. інтелігенція як духовий провід народу мусіла числитися з цим його характером, як що хотіла з його сторони попертя якоїб не було акції, що мала на меті поліпшення положення народу — Може бути, що це опертя на народі давало інтелігенції за-краску „реакційної“, за повільної для горячого, революційного часу. . .

На Великій Україні інакше. Признати мусить усякий, що і там працювали з великим пожертвуванням серед особливо тяжких умовин сільські учителі, професори, кооператори, одиниці з поміж духовенства, запалені діячі-громадяне. Та не допрацювалися ще в народі до такої національної свідомости чи степення освіти, щоб нарід сам міг надавати напрям акції, провдженій в життя духовим проводом.

Нарід без виробленого світогляду підхоплено в революційний період на всякі партійні кличі, які в нього не мають природної основи ні опори. На здогінці ро-

дитися почали партії з комплікованими соціальними програмами, які обманювали себе переконанням, немов то вони — вислів голосу народу...

Бож яке основне коріння загально народної вартости мати можуть політичні партії у простонароддя, що борців за визволення та ліпшу долю народу стрічає згірдливым прізвиськом „австріяків“ або „мадяр“ і доперва поступенно освідомлюється в цім, що за Збручем живе однаковий з ним український нарід, — що тисячі молодих людей, які несуть в жертві своє життя, — несуть його в імя добра цілого народу...

Якеж з другої сторони може бути основне коріння соціалістичних партій у сільського населення („gros“ населення цеж хлібороби!), що на зверх балянсує між практиками комунізму та соціальної революції, а в глибині своєї душі найзавзятійший, переконаний землевласник, ворог всякої соціалізації, для якої мавби він зречися бодай крихітки свого індивідуального посідання...

Життя партійне — це вже вища форма народнього розвою, — і може розвиватися корисно тільки на підготованім, ціпкім організмі.

О скількиж воно не виходить із долини, із самого народу, а представляє собою тільки теоретичний проблем купки інтелігентів, — то воно і ніщо инше як тільки експерімент.

Так... Це був тільки експеримент, що вкінці поставив на чолі держави не людей, що їх видвигнув нарід або таких, що були серед народу цвітом розуму, досвіду та ідейности, — а тих, що були якраз під рукою і могли попасти в керманців держави тільки тому, що належали якраз до одної з „вибраних“ (спитаю: ким?) і до будови держави „упривілейоних“ партій...

І на „товариських сходинах“ назначувано „міністрів“.

І попадали на ковалів — шевці, до шевства — кравчики, до кравецтва — ковалі...

І ці „фахівці“ псували залізо, сукно та шкіру, — запропастили велику армію — і „вчилися“ штуки державного правління...

А нарід? Нарід знав про них стільки, що про римського папу...

От вам і правдивий завязок катастрофи, за яким пішов протягом місяців льогічний ланцюх подій.

Розвязка цієї катастрофи: банкрот усіх політичних та військових здобутків, вбийство армії — та втеча „всемогучих“ з над Смотрича...*)

Після трагедії, яку ми перебули, пора вже раз стати щирим та не подобати на злодія, що вкравши щонебудь, втікає і кричить: „Ловіть злодія!...“ (анальогічно: ловіть чорну зраду, реакцію і т. п.).

*) Злі язики твердять, що нарід дуже за ними жалує....

Пора заперестати дотеперішних наших прийомів, якими поборюють себе взаємно сили одного і того ж самого народу на глум і користь ворогів... Та ще всі мають відвагу голосити, що це вони роблять на славу та спасення Вітчизни!...

Ясним мусить стати кожному, що будова держави та ліпшої долі народу це не привілей ні джерело матеріяльного заспокоєння партій чи олігархій — а річ цілого народу, так як він живе і дихає.

А виконавцем волі народу мусять бути люде тверезі, розумні та чисті. Не амбіціонери, не слабодухи, не люде, що облипли народньою кривдою, або, ловлячи рибу в мутній воді, пошилися в піря... Во будова долі народу це не експерімент, після якого, як що він не вдасться, можна з набитою торбиною виїхати за границю. Це діло, за яке відвічається перед народом і історією...

Хиба що те все, що дотепер робилося та за що погинуло стільки людей — це був тільки жарт... шутка, хиба ті, що розпинаються словами і гремять вірою — теж тільки грають нещирістю...

Ми тепер живемо у дійсному передсвітному хаосі.

„Головний Отаман“, Диктатор З. О. УНР., Правительство кам'янецьке, Правительство київське, Українська Національна Рада, Національний Союз, по-

двійні представництва урядів (без території) загра-
цею, десятків часописів, що матеріально дихають уся-
кими акредитивами, а духово переливанням з пустого
в порожнє, взаїмними нападами та дефензивами; — що
пять — шість людей, то вже і власна каса, з якої
виплачується безконтрольно народні гроші як побори
та зачети, — одним словом безголова, животіння, без-
ділство

Та цей стан мусить розв'язатися. Чим скорше —
тим ліпше. Остане на голому тілі матері бодай ще
крихітка якої одежини. А зідруть її до щенту не хто
инший; як власні діти... Крайня пора перевести на
хорім організмі основну операцію, хочби і як болюча
вона мала бути для декого, — операцію безоглядну,
таку, як вимагає її вага та повага хвилі. З корінням
треба вирізати всі гниляки, що причіпилися до тіла,
онісляж поставити треба гігієну цього тіла на розумну,
позитивну точку.

Усіх хорих на амбіції та „сиві коники“, на життя
легким контом і народніми грішми, на міністерську
впертість, на державну нездарність і глупоту — пора
вислати в „санаторії“, притягнувши вперед до відві-
чальности за поповнені злочини.

Розумна співпраця всіх ще здорових елементів
народу, без огляду на це, чим хто є, до якої належить
партії та де родився, праця безумовно та трівало

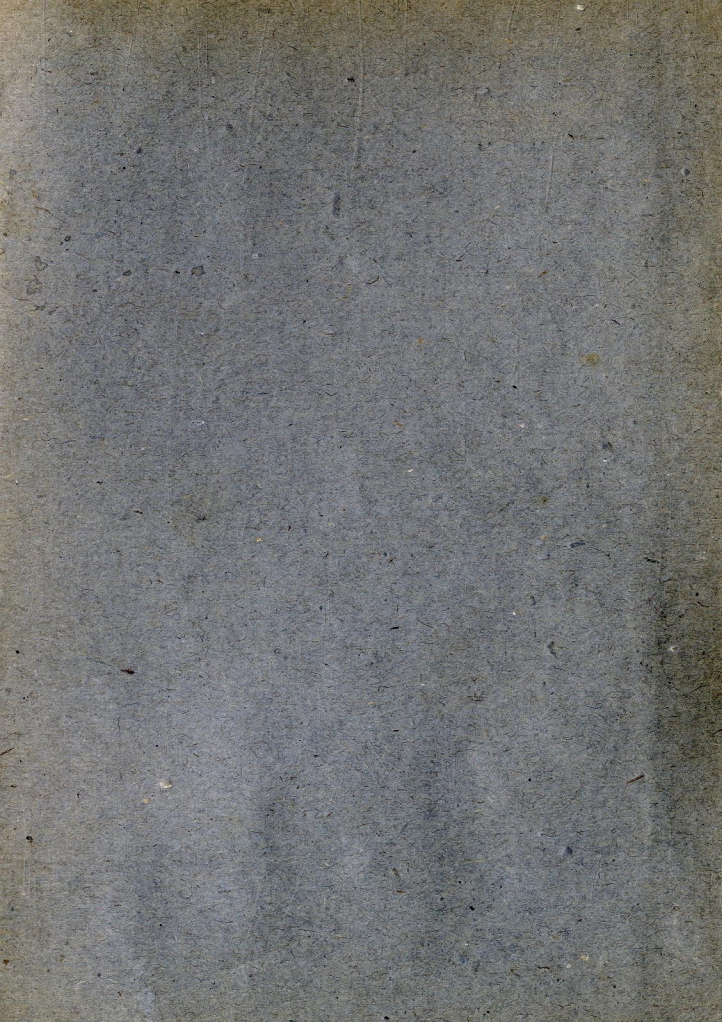
опера на народній масі — може бути запорукою, що охоронить нарід від нових експериментів та нових катастроф, а інтелігенцію, провід народу, від страшного обрахунку...

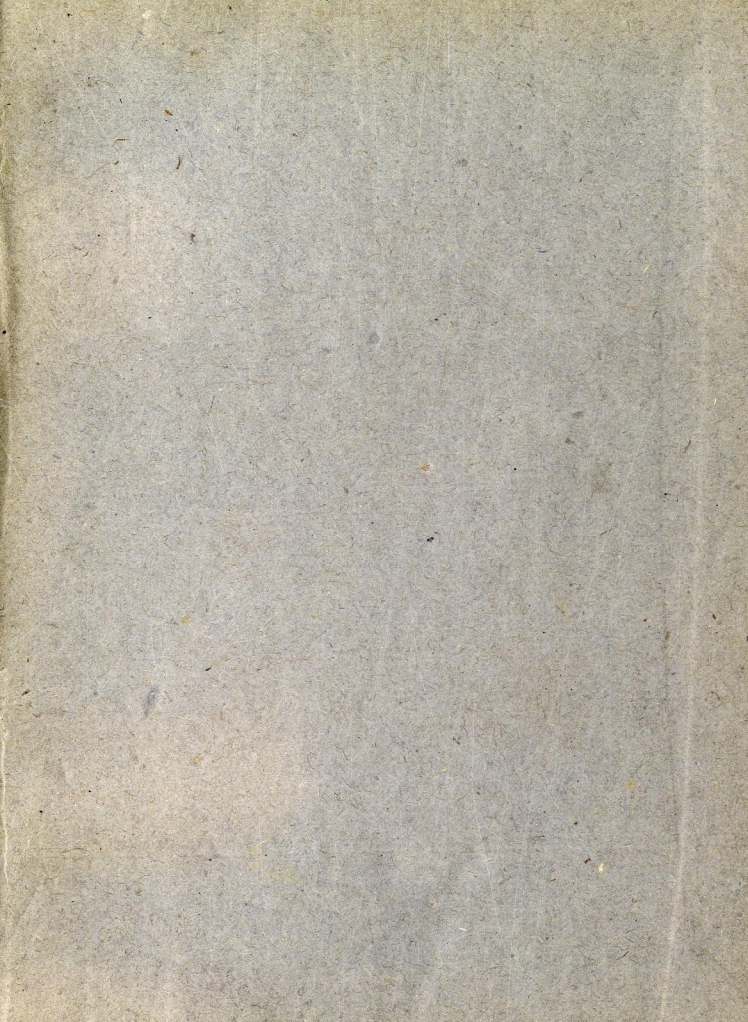
Народньої поваги, розуму та опам'ятання з розгону божев'їля жде від українського інтелігента його нарід; до цього накликає його в останнє дух тисячів молодих синів народу, що в боротьбі за ліпшу його долю лягли в могили буйними головами...

Скінчено дня 20. марта, 1920.

1500.50
75000

БЛ 3378

5,82

(1986)

ОСИП ЛЕВИЦЬКИЙ

ГАЛИЦЬКА АРМІЯ
НА
ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ

(СПОМИНИ З ЧАСУ ВІД
ЛИПНЯ ДО ГРУДНЯ 1919)

ВІДЕНЬ, 1921